

How Does Nāgasena Argue? Buddhist Dialectical Logic in the Milindapañha as a Form of Non-Adversarial Reasoning

นาคเสนโต้แย้งอย่างไร? ว่าด้วยตรรกะวิภาษในมิลินทปปัญชา ในฐานะรูปแบบการโต้เหตุผลที่ไม่มุ่งชัยชนะ

Prateep Peuchthonglang

ประทีป เพ็ชรทองกลาง

*Faculty of Business Administration and Liberal Arts,
Rajamangala University of Technology Lanna, Thailand*

Corresponding author

e-mail: Chaijaipra@rmu.ac.th

Received 10-01-2026

Revised 24-05-2026

Accepted 26-05-2026

Doi: 10.69598/artssu.2026.6218.

How to Cite:

Peuchthonglang, P. (2026).
How Does Nāgasena Argue?
Buddhist Dialectical Logic in the
Milindapañha as a Form of
Non-Adversarial Reasoning.
Journal of Arts and Thai Studies,
48(2), E6218 (1-19).

Keywords: Milindapañha,
Buddhist dialectical logic, non-
adversarial reasoning, dialogical
argumentation, sociology of
religion, loosening attachment to
views

คำสำคัญ: มิลินทปปัญชา, ตรรกะ
วิภาษเชิงพุทธ, การโต้เหตุผลแบบไม่
มุ่งชัยชนะ, การโต้แย้งเชิงสนทนา,
สังคมวิทยาศาสนา, การคลี่คลายทิฐิ

Abstract

Background and Objectives: When listening to another begins to mean searching for points to counter rather than seeking understanding, reasoning ceases to function as a bridge and becomes instead an instrument for claiming intellectual ground. This condition is not confined to the seminar room. It pervades the political, religious, and moral debates of the modern world, where rhetorical victory is valued more highly than the shared dissolution of ignorance. The article begins from the observation that the problem lies not in the use of reasoning itself, but in the form of reasoning that contemporary societies tirelessly reproduce. The question that follows is whether other forms exist — forms not built, from the outset, upon the assumption of victory.

Methods: This study employs theoretical and textual analysis by reading the Milindapañha as a process of dialogue and reasoning rather than as a repository of doctrinal answers. The analytical framework is inspired by argumentation theory, dialogical logic, and the sociology of reason, in order to examine how questions, analogies, and rebuttals work together as mechanisms for reframing understanding.

Results: The central argument of this article is that the Milindapañha presents such a form of reasoning through the dialogue between Nāgasena and King Menander, which unfolds according to a distinctive dialectical logic—what the author terms “Buddhist dialectical logic.” The five key episodes analyzed in this study are the chariot analogy, the lamp-flame analogy, the mango-seed analogy, the analogy of salt in the sea, and the location of nibbāna. All of these episodes systematically reveal a shared structure. The analysis shows that Nāgasena does not employ reasoning in order to refute his interlocutor; rather, he uses it to bring hidden assumptions to light. Analogy functions as an epistemological pivot, opening up a new conceptual framework without destroying the dignity of the person who holds the previous one. This logic is grounded in four implicit norms: not identifying the conclusion with the self, preserving the intellectual dignity of the interlocutor, refraining from prematurely closing the question, and connecting reasoning with an inner transformation of attitude.

Application of this study: The model of Buddhist dialectical logic thus carries significant implications for the sociology of religion, discourse ethics, and the design of dialogical cultures in an era of sharpening conflict.

Conclusions: This study demonstrates that the Milindapañha should be understood not merely as a repository of Buddhist doctrinal answers, but also as a distinctive model of reasoning that differs fundamentally from adversarial forms of argumentation aimed at defeating an opponent. The dialogues between Nāgasena and King Menander reveal what this study terms Buddhist Dialectical Logic, a mode of reasoning that employs argumentation and analogy to uncover implicit assumptions, broaden interpretive horizons, and facilitate intellectual transformation without undermining the dignity of the interlocutor. The analysis identifies several underlying normative principles, including non-attachment to conclusions, openness to unresolved questions, and the integration of reasoning with the learner’s internal transformation. The author proposes that this form of reasoning can be distilled into a six-stage theoretical model that is open to further discussion in international academic contexts, without exoticizing it as uniquely Buddhist or claiming it as an exclusive feature of Buddhism. Rather, it invites comparison with other dialogical and argumentative traditions, such as the Socratic Elenchus, Rabbinic Disputation, aesthetic dialogue traditions, and the dialogues of the Bhagavad Gītā’s, as parallel forms of reasoning.

บทคัดย่อ

ที่มาและวัตถุประสงค์: เมื่อใดที่การฟังอีกฝ่ายเริ่มกลายเป็นการมองหาจุดเพื่อโต้กลับ เหตุผลก็หยุดทำหน้าที่เป็นสะพาน และกลายเป็นเครื่องมือของการยึดพื้นที่ทางปัญญา อาการเช่นนี้มิได้ปรากฏเฉพาะในห้องสัมมนา หากแฝงตัวอยู่ในวัฒนธรรมการถกเถียงทางการเมือง ศาสนา และศีลธรรมของโลกสมัยใหม่ ที่ให้คุณค่าแก่ชัยชนะเชิงวาทกรรมมากกว่าการคลี่คลายความไม่รู้ร่วมกัน ผู้เขียนจึงเริ่มต้นบทความนี้ด้วยข้อสังเกตว่า ปัญหาไม่ได้อยู่ที่ “การใช้เหตุผล” โดยตัวมันเอง หากอยู่ที่รูปแบบของเหตุผลที่สังคมสมัยใหม่ผลิตซ้ำ และคำถามที่ตามมาคือ มีรูปแบบเหตุผลอื่นที่ไม่ได้ตั้งอยู่บนสมมติฐานของชัยชนะตั้งแต่ต้นหรือไม่

วิธีการศึกษา: การศึกษานี้ใช้การวิเคราะห์เชิงทฤษฎีและเชิงตัวบท โดยอ่านมิลินทปัญหาลงในฐานกระบวนการสนทนาและการให้เหตุผล มากกว่าการอ่านในฐานะคลังคำตอบทางหลักธรรม กรอบการวิเคราะห์ได้รับแรงบันดาลใจจากทฤษฎีการโต้แย้ง ตรรกะเชิงสนทนา และสังคมวิทยาเหตุผล เพื่อพิจารณาว่า คำถาม อุปมา และการตอบโต้ ทำงานร่วมกันอย่างไรในฐานะกลไกของการปรับกรอบความเข้าใจ

ผลการศึกษา: ข้อเสนอของบทความนี้คือ คัมภีร์มิลินทปัญหานำเสนอรูปแบบเหตุผลเช่นนั้น ผ่านการสนทนาระหว่างพระนาคเสนกับพระเจ้าเมณฑานเดอร์ที่ดำเนินไปภายใต้ตรรกะวิภาษเฉพาะ ตรรกะที่ผู้เขียนเรียกว่า ตรรกะวิภาษเชิงพุทธ (Buddhist dialectical logic) ตอนสำคัญห้าตอนที่นำมาวิเคราะห์ ได้แก่ อุปมากรด อุปมาเปลวตะเกียง อุปมาเมล็ดมะม่วง อุปมาเกลือในทะเล และคำถามว่าด้วยที่ตั้งของนิพพาน ซึ่งล้วนแสดงโครงสร้างเดียวกันอย่างเป็นระบบ ผลการวิเคราะห์ชี้ว่า นาคเสนมิได้ใช้เหตุผลเพื่อหักล้างคู่สนทนา หากใช้เพื่อทำให้สมมติฐานแฝงปรากฏ และใช้อุปมาเป็นจุดหมุนทางญาณวิทยา ที่เปิดกรอบคิดใหม่โดยไม่ทำลายผู้ถือกรอบเดิม ตรรกะดังกล่าวยึดถือบรรทัดฐานโดยนัยสี่ประการ ได้แก่ การไม่ยึดข้อสรุปเป็นตัวตน การรักษาศักดิ์ศรีทางปัญญาของคู่สนทนา การไม่เร่งปิดคำถาม และการเชื่อมเหตุผลเข้ากับ การเปลี่ยนแปลงท่าทีภายใน

การประยุกต์ใช้: แบบจำลองตรรกะวิภาษเชิงพุทธที่บทความนี้เสนอ จึงมีนัยสำคัญต่อสังคมวิทยาศาสนา จริยศาสตร์ การสนทนาและการออกแบบวัฒนธรรมการสนทนาในบริบทร่วมสมัยที่ความขัดแย้งแหลมคมขึ้นเรื่อย ๆ

บทสรุป: การศึกษานี้ชี้ให้เห็นว่า มิลินทปัญหามีได้เป็นเพียงคัมภีร์ที่มุ่งเสนอคำตอบทางพระพุทธศาสนา หากยังสะท้อนรูปแบบการใช้เหตุผลที่แตกต่างจากวัฒนธรรมการโต้แย้งซึ่งมุ่งเอาชนะคู่สนทนา โดยการสนทนาระหว่างพระนาคเสนกับพระเจ้าเมณฑานเดอร์เผยให้เห็น “ตรรกะวิภาษเชิงพุทธ” ที่ใช้เหตุผลและอุปมาเพื่อเปิดเผยสมมติฐานแฝง ขยายกรอบความเข้าใจ และเอื้อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางปัญญาโดยไม่ลดทอนศักดิ์ศรีของผู้ร่วมสนทนา ผลการวิเคราะห์สะท้อนบรรทัดฐานสำคัญ ได้แก่ การไม่ยึดติดกับข้อสรุป การเปิดพื้นที่ให้คำถามดำรงอยู่ และการเชื่อมโยงเหตุผลเข้ากับการเปลี่ยนแปลงภายในของผู้เรียนรู้ ผู้เขียนเสนอว่ารูปแบบเหตุผลนี้สามารถถูกสกัดเป็นแบบจำลองทางทฤษฎีหกขั้นตอนที่อภิปรายต่อไปในเวทีสากล โดยไม่ทำให้เป็นของแปลกในพุทธศาสนา และไม่อ้างว่าเป็นเอกลักษณ์ของพุทธ หากเชิญชวนให้เปรียบเทียบกับประเพณีอื่น เช่น Socratic Elenchus, Rabbinic Disputation สุนทรียะสนทนา หรือบทสนทนาในภควัทคีตาในฐานะรูปแบบเหตุผลคู่ขนาน

บทนำ (Introduction)

เมื่อใดที่เราเริ่มฟังอีกฝ่ายเพื่อหาจุดที่จะโต้กลับ มากกว่าฟังเพื่อทำความเข้าใจ เหตุผลก็หยุดทำหน้าที่เป็นสะพาน และค่อยๆ กลายเป็นเครื่องมือของการยึดพื้นที่ทางปัญญา อาการเช่นนี้มิได้ปรากฏขึ้นทันใด หากก่อตัวผ่านวัฒนธรรมการถกเถียงทางการเมือง ศาสนา และศีลธรรม ซึ่งให้คุณค่าแก่ชัยชนะเชิงวาทกรรมมากกว่าการคลี่คลายความไม่รู้ร่วมกัน (Mouffe, 2005; Sunstein, 2009) ที่น่าสังเกตคือ ปัญหานี้มิได้สะท้อนความล้มเหลวของเหตุผล โดยตัวมันเอง หากสะท้อนการครอบงำของรูปแบบเฉพาะแบบหนึ่ง รูปแบบที่จัดวางการสนทนาเป็นสนามแข่งขัน และทำให้การเปลี่ยนความคิดกลายเป็นความพ่ายแพ้ทางอัตลักษณ์ มากกว่าการเรียนรู้ร่วมกัน นักทฤษฎีสังคมและนักสังคมวิทยาศาสนาเรียกปัญหานี้ว่าเป็นปัญหาเชิงโครงสร้างของรูปแบบการให้เหตุผล (forms of reasoning) ที่ครอบงำวัฒนธรรมการสนทนาในสังคมร่วมสมัย (Habermas, 1984; Alexander, 2011) การให้เหตุผลเชิงปะทะ (adversarial reasoning) ในความหมายนี้ มิได้มุ่งคลี่คลายความไม่รู้ หากทำงานภายใต้ตรรกะการแข่งขันที่ชัยชนะทางวาทกรรมมีคุณค่าเหนือความเข้าใจเชิงลึก ปรากฏการณ์ความแตกแยกขั้วตรงข้าม (polarization) ทางศาสนาและอุดมการณ์ ความเป็นปรปักษ์ทางญาณวิทยา (epistemic hostility) และการลดทอนความชอบธรรมของผู้อื่นในฐานะแหล่งความรู้ จึงกลายเป็นลักษณะเด่นของสังคมร่วมสมัย (Fricker, 2007; Medina, 2013) ศาสนาซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นพื้นที่ใคร่ครวญทางจริยธรรม กลับถูกดึงเข้าสู่สนามการโต้แย้งเชิงอัตลักษณ์ ที่เหตุผลทำหน้าที่เป็นอาวุธมากกว่าสะพาน ข้อสังเกตของบทความนี้คือปัญหาดังกล่าวมิได้อยู่ที่การใช้เหตุผลโดยตัวมันเอง หากอยู่ที่รูปแบบของเหตุผลที่สังคมยอมรับและผลิตซ้ำ และในรูปแบบที่ตั้งอยู่บนการเอาชนะ ย่อมยากที่จะจินตนาการการสนทนาที่ความเข้าใจเคลื่อนที่ได้โดยไม่ต้องมีใครพ่ายแพ้

งานวิจัยนี้เป็นการวิเคราะห์เชิงทฤษฎีและเชิงตัวบท โดยตั้งใจอ่านมิลินทปัญหาในฐานะพื้นที่ที่รูปแบบการให้เหตุผลกำลังถูกปฏิบัติการ มากกว่าพื้นที่ของคำตอบเชิงหลักธรรม ผู้เขียนตระหนักดีว่า การเลือกแนวทางดังกล่าวย่อมตัดประเด็นบางประการออกไปโดยเจตนา โดยเฉพาะการอภิปรายเชิงประวัติศาสตร์ตัวบทหรือการสืบค้นอิทธิพลข้ามวัฒนธรรม อย่างไรก็ตาม การตัดสินใจเชิงระเบียบวิธีนี้มีเป้าหมายเพื่อรักษาความคมของคำถามเชิงทฤษฎีว่า “เหตุผลในตัวบทนี้ทำงานอย่างไร” มากกว่าคำถามว่า “ตัวบทนี้เกิดขึ้นอย่างไร” และเพื่อเปิดพื้นที่ให้การอภิปรายมุ่งไปที่โครงสร้างและบรรทัดฐานของการโต้แย้งโดยตรง แม้ทางด้านทฤษฎีการโต้แย้ง (argumentation theory) และจริยศาสตร์การสนทนา (discourse ethics) จะพยายามคลี่คลายความตึงเครียดของการโต้แย้งเชิงปะทะด้วยกติกาและอุดมคติของการสนทนาอย่างมีเหตุผล (Peuchthonglang & Peuchthonglang, 2026) แต่โดยนัยสำคัญ กรอบเหล่านี้ยังคงยอมรับตรรกะของการแข่งขันเป็นฐานตั้งต้น ความเป็นไปได้ของการให้เหตุผลที่ไม่ผูกกับชัยชนะในเชิงโครงสร้างจึงยังปรากฏอย่างกระจ่างชัด และมักถูกกล่าวถึงในฐานะอุดมคติเชิงจริยธรรม มากกว่าจะเป็นรูปแบบเหตุผลที่สามารถอธิบายได้อย่างเป็นระบบ ช่องว่างสำคัญทางทฤษฎีจึงอยู่ที่การขาดการศึกษาอย่างเป็นระบบเกี่ยวกับ “รูปแบบการให้เหตุผลที่ไม่มุ่งชัยชนะ” หากแต่เป็นการคลี่คลายความเข้าใจ การลดการยึดมั่นในทฤษฎี และการเปลี่ยนแปลงเชิงญาณวิทยาของผู้สนทนา รูปแบบเหตุผลเช่นนี้ แม้จะปรากฏอยู่ในประเพณีทางศาสนาและปรัชญาหลายแห่ง แต่กลับถูกมองข้ามหรือถูกลดทอนให้เป็นเพียง “คำสอนเชิงศีลธรรม” มากกว่าทฤษฎีการให้เหตุผลที่มีโครงสร้างเฉพาะตัว

คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นหนึ่งในตัวบทสำคัญของพุทธศาสนาเถรวาทที่นำเสนอการสนทนาระหว่างพระนาคเสนกับพระเจ้าเมณฑานเดอร์ ผ่านรูปแบบถาม-ตอบอย่างเป็นระบบ งานวิชาการจำนวนมากได้ศึกษาคัมภีร์นี้ในฐานะวรรณกรรมทางศาสนา แหล่งอธิบายหลักธรรม เช่น อนัตตา กรรม และนิพพาน หรือในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมระหว่างโลกอินเดียกับโลกเฮเลนนิสติก (Rhys Davids, 1890, 1963; Gombrich, 2009) อย่างไรก็ตาม การศึกษาเหล่านี้มักมุ่งเน้นไปที่เนื้อหาของคำตอบ มากกว่าการพิจารณาแบบของการโต้แย้งที่นาคเสนใช้ กล่าวคือ มิลินทปัญหาถูกอ่านในฐานะคัมภีร์ที่บอกว่าจะไรถูก มากกว่าคัมภีร์ที่แสดงให้เห็นว่าเหตุผลทำงานอย่างไร งานด้านพุทธปรัชญาจำนวนไม่น้อยจึงอธิบายคำสอนอย่างลึกซึ้ง แต่กลับยังไม่ตั้งคำถามเชิงทฤษฎีอย่างจริงจังว่า “นาคเสนโต้แย้งอย่างไร” คำถามนี้มีได้เป็นเพียงคำถามเชิงวิธีการ หากแต่เป็นคำถามเชิงทฤษฎีเกี่ยวกับรูปแบบของเหตุผลที่พุทธศาสนาผลิตขึ้น และบทบาทของเหตุผลนั้นในฐานะการปฏิบัติทางสังคมและญาณวิทยา ผู้เขียนตระหนักว่าตำนานเบื้องหลังคัมภีร์ (เรื่องเล่าว่าด้วยการเตรียมพระนาคเสนโดยคณะสงฆ์เพื่อรับมือกับพระยามิลินท์) อาจมีนัยของการมุ่งชัยชนะในเชิงประวัติศาสตร์ของชุมชนศาสนา แต่บทความนี้จะยกระดับการวิเคราะห์อย่างเจตนาใน ระดับเรื่องเล่าเชิงประวัติศาสตร์ (meta-narrative) ซึ่งมีพลวัตของตนเอง ขณะที่ระดับโครงสร้างการให้เหตุผลภายในตัวบท (intra-dialogical structure) ทำงานในอีกระนาบหนึ่ง บทความนี้ศึกษาเฉพาะระนาบหลัง โดยถามว่า ในปฏิบัติการของบทสนทนาที่ปรากฏอยู่จริงในตัวบท นาคเสนใช้รูปแบบเหตุผลแบบใด

บทความนี้ตั้งคำถามวิจัยหลักว่า “นาคเสนใช้รูปแบบการโต้แย้งเชิงวิภาษแบบใด และตรรกะดังกล่าวแตกต่างจากการโต้แย้งเชิงปะทะอย่างไร” จากคำถามนี้ บทความเสนอข้อเสนอลหลักว่า มิลินทปัญหามีได้เป็นเพียงคัมภีร์อธิบายหลักธรรม หากแต่เป็นแหล่งทฤษฎีของตรรกะวิภาษเชิงพุทธ (Buddhist Dialectical Logic) ซึ่งเป็นรูปแบบการให้เหตุผลที่มีลักษณะสำคัญสามประการ ได้แก่ 1) ไม่มุ่งหาผู้แพ้-ผู้ชนะ 2) ไม่ทำลายหรือทำให้คู่สนทนาเสียศักดิ์ศรีทางปัญญา 3) มุ่งคลี่คลายทฤษฎีและลดอวิชชาในฐานะเป้าหมายสูงสุดของการสนทนา ตรรกะเชิงวิภาษลักษณะนี้สามารถอธิบายได้อย่างเป็นระบบในเชิงทฤษฎี และควรถูกพิจารณาในฐานะรูปแบบการให้เหตุผลที่แตกต่างจากตรรกะเชิงปะทะที่ครอบงำโลกสมัยใหม่ บทความนี้มีส่วนสนับสนุนต่อวงวิชาการสากลในสามระดับ ประการแรก บทความเสนอตรรกะวิภาษเชิงพุทธในฐานะทฤษฎีการให้เหตุผล มิใช่เพียงคุณลักษณะทางศาสนาหรือศีลธรรม ประการที่สอง บทความเชื่อมพุทธศึกษากับสาขาสังคมวิทยาของการให้เหตุผลและจริยศาสตร์การสนทนา โดยแสดงให้เห็นว่า ศาสนาเป็นพื้นที่ผลิตรูปแบบเหตุผลที่มีนัยทางสังคมอย่างลึกซึ้ง (Smith, 2003; Alexander, 2011) และประการสุดท้าย บทความพยายามหลีกเลี่ยงการทำให้เป็นของแปลกในพุทธศาสนา หากแต่เสนอการทำให้เป็นสากล อย่างมีเงื่อนไข กล่าวคือ มองพุทธวิภาษในฐานะแหล่งทรัพยากรทางทฤษฎีที่สามารถสนทนากับปัญหาร่วมสมัยของโลกได้อย่างมีวุฒิภาวะ

วัตถุประสงค์การศึกษา (Research Objectives)

1. เพื่อสกัดและจัดระบบตรรกะวิภาษเชิงพุทธที่ปรากฏในมิลินทปัญหาให้เป็นแบบจำลองทางทฤษฎีที่อภิปรายต่อไปได้ในเวทีสากล
2. เพื่อแสดงโครงสร้างของตรรกะดังกล่าวผ่านการวิเคราะห์ตอนสำคัญ 5 ตอนของคัมภีร์ ได้แก่ อุปมารถ อุปมาเปลว ตะเกียง อุปมาเมล็ดมะม่วง อุปมาเกลือในทะเล และคำถามว่าด้วยที่ตั้งของนิพพาน
3. เพื่อชี้ให้เห็นนัยทางทฤษฎีของแบบจำลองดังกล่าวต่อสังคมวิทยาศาสตร์ จริยศาสตร์การสนทนา และการเปรียบเทียบกับประเพณีอื่นที่เสนอรูปแบบเหตุผลคู่ขนาน

วิธีการศึกษา (Research Methods)

1. ลักษณะการวิจัย: การวิเคราะห์เชิงทฤษฎีและตัวบท

งานวิจัยนี้เป็นการวิเคราะห์เชิงทฤษฎีและเชิงตัวบท โดยตั้งใจอ่านมิลินทปัญหาในฐานะพื้นที่ที่รูปแบบการให้เหตุผลกำลังถูกปฏิบัติการ มากกว่าพื้นที่ของคำตอบสำเร็จรูป ผู้เขียนตระหนักดีว่า แนวทางเช่นนี้ย่อมตัดประเด็นบางอย่างออกไปโดยเจตนา โดยเฉพาะการสืบค้นประวัติการแต่งหรืออิทธิพลทางวัฒนธรรม แต่การเลือกดังกล่าวมีเป้าหมายเพื่อรักษาความคมของคำถามเชิงทฤษฎีว่า “เหตุผลในตัวบทนี้ทำงานอย่างไร” มากกว่าคำถามว่า “ตัวบทนี้เกิดขึ้นอย่างไร” การวิจัยนี้ไม่ใช่งานประวัติศาสตร์ในความหมายที่มุ่งสืบค้นบริบทการแต่ง ลำดับชั้นของต้นฉบับ หรือการถ่ายโอนอิทธิพลทางวัฒนธรรมระหว่างโลกกรีกกับโลกอินเดีย แม้ประเด็นดังกล่าวจะมีคุณค่าในตัวเอง แต่ไม่ใช่จุดมุ่งหมายของบทความนี้ ในทำนองเดียวกัน งานวิจัยนี้ไม่ใช่งานเทววิทยา (theology) ที่มุ่งพิสูจน์ความถูกต้องของหลักธรรม หรือปกป้องจุดยืนทางศาสนาใดเป็นพิเศษ หากแต่เป็นการศึกษาตัวบทในฐานะแหล่งผลิตรูปแบบการให้เหตุผลที่สามารถอภิปรายได้ในเชิงทฤษฎีข้ามศาสนาและวัฒนธรรม ด้วยเหตุนี้ระเบียบวิธีที่ใช้จึงสอดคล้องกับแนวทางในสังคมวิทยาศาสตร์และปรัชญาสังคมร่วมสมัย ซึ่งมองศาสนาเป็นการปฏิบัติทางวาทกรรม (discursive practice) และเป็นระเบียบของเหตุผล (regime of reasoning) มากกว่าระบบความเชื่อที่ปิดตาย (Habermas, 1984; Alexander, 2011) การวิเคราะห์เชิงตัวบทในที่นี้ จึงมิได้เป็นการตีความเชิงอรรถาธิบายแบบคลาสสิก หากแต่เป็นการอ่านเชิงโครงสร้างที่มุ่งทำให้วิพากษ์ และตรรกะการโต้แย้งที่แฝงอยู่ในบทสนทนาปรากฏอย่างชัดเจน

2. วิธีการอ่านบทสนทนา (Dialogical Analysis)

หัวใจของระเบียบวิธีวิจัยในบทความนี้อยู่ที่การอ่านมิลินทปัญหาในฐานะบทสนทนา (dialogue) และกระบวนการให้เหตุผล (reasoning process) มากกว่าการอ่านในฐานะคลังคำตอบสำเร็จรูป วิธีการดังกล่าวได้รับอิทธิพลจากงานด้านตรรกะวิภาษ และทฤษฎีการโต้แย้ง ซึ่งเน้นว่าความหมายของเหตุผลมิได้อยู่ที่ประพจน์เดี่ยว ๆ หากแต่อยู่ในลำดับปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้สนทนา (Walton, 1998; Walton & Krabbe, 1995) ในทางปฏิบัติบทสนทนาในมิลินทปัญหา ถูกแยกออกเป็นหน่วยการวิเคราะห์ (units of analysis) อย่างเป็นระบบ ได้แก่

1. คำถาม (question) ซึ่งมีใช้เพียงการร้องขอข้อมูล แต่เป็นการเปิดกรอบปัญหาและเผยสมมติฐานแฝงของผู้ถาม
2. สมมติฐาน (implicit assumptions) ที่ฝังอยู่ในคำถามหรือข้อโต้แย้งของพระเจ้าเมนาแอนด์
3. การหักล้างหรือการปรับกรอบ (rebuttal/reframing) ซึ่งนำเสนอใช้เพื่อลดทอนความแข็งตัวของทฤษฎีเดิม
4. การคลี่คลาย (resolution) ซึ่งมีได้จบลงด้วยการประกาศชัยชนะ หากแต่ด้วยการเปลี่ยนกรอบความเข้าใจของผู้สนทนา

การแยกหน่วยดังกล่าวช่วยให้เห็นว่า การโต้แย้งในมิลินทปัญหาไม่ได้ดำเนินไปในลักษณะการปะทะของข้อเสนอที่แข่งขันกัน หากแต่เป็นกระบวนการค่อยเป็นค่อยไปของการปรับโครงสร้างความเข้าใจ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องการให้เหตุผลในฐานะแนวปฏิบัติทางสังคมในสังคมวิทยาความรู้ (Bourdieu, 1977; Medina, 2013) นอกจากนี้ การวิเคราะห์เชิงบทสนทนายังเปิดโอกาสให้พิจารณาบทบาทของทั้งสองฝ่ายในฐานะ ผู้ร่วมแสวงหาความเข้าใจ (co-inquirers) มากกว่าผู้ชนะและผู้แพ้ ซึ่งเป็นจุดสำคัญในการทำความเข้าใจตรรกะวิภาษเชิงพุทธในฐานะรูปแบบการให้เหตุผลที่ไม่มุ่งชัยชนะ

3. กรอบทฤษฎีที่ใช้เป็นเลนส์ (ไม่ใช่กรอบตัดสิน)

เพื่อหลีกเลี่ยงการอ่านมิลินทปัญหา ด้วยกรอบทฤษฎีตะวันตกอย่างครอบงำ งานวิจัยนี้ใช้กรอบทฤษฎีต่าง ๆ ในฐานะเลนส์วิเคราะห์ (analytical lenses) มิใช่เกณฑ์ตัดสินความถูกต้องหรือความสมบูรณ์ของตรรกะพุทธ *ประการแรก* ใช้ทฤษฎีการโต้แย้ง โดยเฉพาะกรอบของ Toulmin (2003) และ Walton (1998) เพื่อทำความเข้าใจโครงสร้างของการให้เหตุผล เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างข้ออ้าง (claim) เหตุผลรองรับ (warrant) และบริบทการโต้แย้ง อย่างไรก็ตาม กรอบดังกล่าวถูกใช้เพื่อช่วยให้เห็นโครงสร้างมิใช่เพื่อวัดว่าการโต้แย้งของนาคเสนสมบูรณ์ตามมาตรฐานตะวันตกหรือไม่ *ประการที่สอง* ใช้แนวคิดจากตรรกะวิภาษ (dialogue logic) ซึ่งเน้นประเภทของบทสนทนา (dialogue types) และเป้าหมายของการสนทนา เช่น การแสวงหาความจริง การแก้ปัญหา หรือการคลี่คลายความขัดแย้ง (Walton & Krabbe, 1995) แนวคิดนี้ช่วยให้สามารถอธิบายได้ว่า บทสนทนาในมิลินทปัญหาดำเนินไปภายใต้เป้าหมายที่แตกต่างจากการโต้แย้งที่เชิงปะทะ *ประการที่สาม* งานวิจัยนี้ใช้กรอบสองระดับในพุทธศาสนา (two-truths framework) เป็นทรัพยากรภายในของตัวบท เพื่ออธิบายเหตุใดการโต้แย้งของนาคเสนจึงหลีกเลี่ยงการยึดมั่นในข้อสรุปสุดท้าย การรับรู้ความจริงในระดับสมมติและปรมาตถ์ทำหน้าที่เป็นการใช้กติกาอีกชั้นหนึ่ง (meta-rules) ของการสนทนาที่เปิดพื้นที่ให้เหตุผลทำงานโดยไม่กลายเป็นการทำให้ทวิภูมิต่าง (Garfield, 2002; Siderits, (2003); Westerhoff, 2009; Williams, 2009)

4. ขอบเขตและข้อจำกัดของการวิจัย

งานวิจัยนี้จำกัดขอบเขตการวิเคราะห์เพื่อรักษาความเข้มข้นทางทฤษฎีอยู่ที่ตอนสำคัญ 5 ตอนในมิลินทปัญหา ที่ผู้เขียนเลือกอย่างจงใจเพื่อแสดงโครงสร้างเหตุผลที่หลากหลายภายใต้กรอบเดียวกัน ได้แก่ 1) อุปมารถ (rathūpamā) ใช้แสดงการเผยแพร่สมมติฐานแฝงเรื่องตัวตน 2) อุปมาเปลวตะเกียง (padīpa) ใช้แสดงการตรวจสอบสองระดับว่าด้วยอัตลักษณ์ข้ามกาล 3) อุปมาเมล็ดมะม่วง (amba-bija) ใช้แสดงการให้เหตุผลเรื่องการสืบเนื่องของกรรมโดยไม่ต้องอ้างสาระ 4) อุปมาเกลือในทะเล (loṇa-sāgara) ใช้แสดงการอนุมานจากร่องรอยในประเด็นสิ่งที่มองไม่เห็น และ 5) คำถามว่าด้วยที่ตั้งของนิพพาน (nibbāna-ṭhāna) ใช้แสดงการคลายปัญหาด้วยการเปลี่ยนกรอบแทนการตอบโดยตรง การเลือกตอนเหล่านี้มิได้มีเป้าหมายเพื่อเป็นตัวแทนทั้งหมดของคัมภีร์ หากเป็น กรณีเชิงทฤษฎีที่สกัดให้เห็นโครงสร้างซึ่งทำงานเหมือนกันแม้เนื้อหาคำถามต่างกัน การเลือกตอนเหล่านี้ มิได้มีเป้าหมายเพื่อเป็นตัวแทนทั้งหมดของคัมภีร์ หากแต่เพื่อเป็นกรณีเชิงทฤษฎี (theoretical exemplars) สำหรับการสกัดโครงสร้างเหตุผล นอกจากนี้ งานวิจัยนี้ ไม่อ้างอิทธิพลกรีกแบบคาดการณ์ (speculative) กล่าวคือไม่พยายามพิสูจน์ว่าตรรกะในมิลินทปัญหาได้รับอิทธิพลโดยตรงจากปรัชญากรีกหรือโสเครติส การเปรียบเทียบกับตรรกะตะวันตกจะถูกใช้ในเชิงแนวคิดเพื่อเน้นความแตกต่างของรูปแบบเหตุผล มิใช่เพื่อสร้างข้ออ้างทางประวัติศาสตร์ที่เกินหลักฐาน (Gombrich, 2009) ท้ายที่สุด งานวิจัยนี้มุ่งเน้นโครงสร้างของเหตุผล มากกว่าประวัติการแต่งหรือบริบทเชิงสถาบันของคัมภีร์ ข้อจำกัดดังกล่าว อาจทำให้ไม่สามารถตอบคำถามบางประการเกี่ยวกับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของมิลินทปัญหาได้โดยตรง อย่างไรก็ตาม ข้อจำกัดนี้เป็นการเลือกเชิงระเบียบวิธีเพื่อรักษาความคมชัดของข้อเสนอเชิงทฤษฎีเกี่ยวกับตรรกะวิภาษเชิงพุทธ ในฐานะรูปแบบการให้เหตุผลที่ไม่มุ่งชัยชนะ

ผลการศึกษา (Research Results)

1. ตรรกะวิภาษเชิงพุทธที่ปรากฏในมิลินทปัญหา

ก่อนเข้าสู่การวิเคราะห์ตัวบทโดยตรง ผู้เขียนเห็นว่าควรกล่าวถึงสองประเด็นสั้น ๆ เกี่ยวกับการจัดวางทางวิชาการของบทความนี้ ประเด็นแรก คือ การพยายามนำมิลินทปัญหาออกจากกรอบการอ่านในฐานะ คลังคำตอบทางพุทธปรัชญา สถานะที่ทำให้คัมภีร์ถูกใช้เพื่อยืนยันสิ่งที่เรารู้แล้ว มากกว่าจะเปิดให้เห็นสิ่งที่เรายังไม่ได้คิด ประเด็นที่สอง คือ การนำคัมภีร์เข้าสู่บทสนทนาม่วมสมัยในสังคมวิทยาศาสตร์และทฤษฎีการโต้แย้ง ซึ่งมองเหตุผลในฐานะการปฏิบัติทางสังคม กิจกรรมที่มีบรรทัดฐาน กติกา และจุดมุ่งหมาย (telos) ที่ถูกทำให้ชอบธรรมในโลกสังคม (Bourdieu, 1977; Habermas, 1984; Asad, 1993) สองประเด็นนี้แท้จริงแล้วเป็นด้านเดียวกันของเหรียญเดียว เพราะการอ่านคัมภีร์ในฐานะแหล่งทฤษฎีของเหตุผล กับการเข้าใจเหตุผลในฐานะสิ่งที ศาสนาผลิต คือการเคลื่อนตัวเข้าหากันจากสองทิศทาง

1.1 การศึกษามิลินทปัญหาลงในสายพุทธศาสนศึกษา

การศึกษามิลินทปัญหาลงในสาขาวิชาการสมัยใหม่มีรากฐานสำคัญอยู่บนงานแปลและการชำระคัมภีร์เชิงภาษาศาสตร์ (philological editing) โดยเฉพาะงานแปลคลาสสิกของ Rhys Davids ซึ่งทำให้ The Questions of King Milinda กลายเป็นตัวบทที่เข้าถึงได้ในวงวิชาการตะวันตก และเป็นฐานให้เกิดการอภิปรายทั้งเชิงพุทธปรัชญาและเชิงประวัติศาสตร์วัฒนธรรมอย่างต่อเนื่อง (Rhys Davids, 1890, 1963) จากนั้น งานเชิงวิชาการจำนวนมากได้อ่านมิลินทปัญหาลงในฐานะตัวบทอธิบายหลักธรรมที่ให้อรรถของการถกเถียงประเด็นยาก เช่น อนัตตา กรรม และนิพพาน ด้วยลีลาการตอบปัญหาอันเฉียบคม ผ่านอุปมาและการซักถามที่เป็นชั้นเชิง ในอีกด้านหนึ่ง งานสายประวัติศาสตร์วรรณกรรมและคัมภีร์วิทยาให้ความสนใจชั้นของตัวบท และประเด็นการสืบทอดต้นฉบับ/ต้นคัมภีร์ ตลอดจนความเป็นไปได้ของความต่างระหว่างสายต้นฉบับในภูมิภาคต่าง ๆ งานของ von Hinüber ในประเด็นต้นฉบับที่มีการลงวันที่ (dated manuscript) เป็นตัวอย่างเด่นที่ชี้ให้เห็นว่า มิลินทปัญหามีได้เป็นเพียงข้อความเชิงนามธรรม หากมีชีวประวัติทางวัตถุ (material history) ที่ซับซ้อน และการสืบทอดยาวนานในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (von Hinüber, 1987) แนวทางนี้ช่วยเพิ่มความละเอียดเชิงประจักษ์ในการทำควมเข้าใจตัวบท และเตือนให้ระวังการอ่านแบบทำให้ตัวบทเป็นเนื้อเดียวโดยไม่ไต่ถามพลวัตการผลิตซ้ำและการจัดระเบียบคัมภีร์ในเวลาต่าง ๆ อย่างไรก็ดี แม้งานสายพุทธศึกษาจะลุ่มลึกทั้งด้านหลักธรรมและด้านประวัติศาสตร์ตัวบท แต่ข้อจำกัดเชิงโครงสร้างที่ยังคงปรากฏซ้ำ ๆ คือ การมุ่งเน้นสาระคำสอน มากกว่ารูปแบบเหตุผล กล่าวคือ มิลินทปัญหามักถูกใช้เพื่อ ยืนยันหรืออธิบายพุทธปรัชญา มากกว่าจะถูกใช้เพื่อสกัดแบบจำลองการให้เหตุผลที่คัมภีร์เองกำลังปฏิบัติการอยู่ในเชิงสนทนา ข้อจำกัดนี้ไม่ได้หมายความว่างานเดิม “ผิด” หากแต่สะท้อนจุดยืนทางสาขาวิชาที่ตั้งคำถามต่างกัน เมื่อคำถามของพุทธศึกษามักเป็นหลักธรรมหมายความว่าอย่างไร คำถามว่า เหตุผลในคัมภีร์ทำงานอย่างไรจึงตกหล่นไปโดยปริยาย

นอกจากนี้ การอภิปรายเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างโลกอินเดียกับโลกเฮเลนนิสติก ซึ่งมิลินทปัญหามองว่าอยู่ในฉากของการพบกันระหว่างนาเคนกับกษัตริย์เมนาเดอร์ ก็เคยนำไปสู่การตีความเชิงอิทธิพลกรีกอย่างกว้าง ๆ ในบางช่วงของประวัติศาสตร์การศึกษา แม้งานร่วมสมัยจำนวนมากไม่น้อยจะระมัดระวังและชี้ว่าการกล่าวอ้างเชิงอิทธิพลโดยตรงต้องการหลักฐานที่เข้มแข็งกว่านั้น (Gombrich, 2009) งานแนวสะท้อนประวัติศาสตร์การศึกษา มิลินทปัญหาก็ชี้ว่า การอธิบายด้วยอิทธิพลอาจง่ายเกินไป และอาจบดบังการทำความเข้าใจมิลินทปัญหาลงในฐานะการผลิตเหตุผลแบบพุทธที่มีตรรกะภายในของตนเอง (Kubica, 2014) กล่าวโดยสรุปวรรณกรรมสายพุทธศึกษามอบฐานที่แข็งแรงมากทั้งด้านเนื้อหาและด้านตัวบทวิทยา แต่ยังเปิดช่องว่างที่สำคัญในมิติทฤษฎีของการให้เหตุผล กล่าวคือ ยังไม่มีการทำให้ชัดว่า นาเคน “โต้แย้งอย่างไร” ในฐานะกระบวนการสนทนาที่มีกติกาและจุดมุ่งหมายเฉพาะ

1.2 การศึกษาเรื่องตรรกะและการโต้แย้งในศาสนา

ในโลกวิชาการตะวันตก การศึกษาตรรกะและการโต้แย้งพัฒนาเป็นสาขากว้างที่ครอบคลุมตรรกะเชิงรูปแบบ (formal logic) ตรรกะไม่เป็นทางการ (informal logic) และทฤษฎีการโต้แย้งเชิงสนทนา (dialogue-based argumentation) สาขาเหล่านี้มีพื้นที่บ่มเพาะการอภิปรายสหสาขาเกี่ยวกับเหตุผล การโน้มน้าว และโครงสร้างของการโต้แย้งในชีวิตจริง อย่างไรก็ตาม เมื่อกรอบเหล่านี้ถูกนำมาใช้กับศาสนา อย่างไรก็ดี เมื่อกรอบเหล่านี้ถูกนำมาใช้กับศาสนา มักเกิดแนวโน้มสองทาง 1) ศาสนาถูกทำให้เป็นกรณีศึกษาของการโน้มน้าว/วาทศิลป์ หรือ 2) ศาสนาถูกมองเป็นระบบความเชื่อที่ “อยู่นอกเหตุผล” แล้วการโต้แย้งจึงเป็นเพียงเครื่องประดับภายนอก งานด้าน argumentation theory เสนอเครื่องมือสำคัญต่อการอ่านตัวบทศาสนา โดยเฉพาะโมเดลของ Toulmin ซึ่งทำให้เห็นโครงสร้าง “ข้ออ้าง—เหตุผลรองรับ—หลักประกัน” (claim—data—warrant) ในการโต้แย้งแบบชีวิตจริง (Toulmin, 2003) ขณะที่ Walton เสนอแนวคิดเรื่องรูปแบบการโต้แย้ง และประเภทบทสนทนา ซึ่งช่วยอธิบายว่าการโต้แย้งมิได้มีเป้าหมายเดียว และต้องอ่านสัมพันธ์กับบริบทของปฏิสัมพันธ์ (Walton, 1998; Walton & Krabbe, 1995) ส่วนวิภาษวิธี (pragm-dialectics) เสนออุดมคติของการแก้ความเห็นต่างด้วยกติกาเชิงวิจารณ์ที่ชัดเจน (van Eemeren & Grootendorst, 2004) เครื่องมือเหล่านี้เปิดทางให้มองศาสนาอย่างจริงจังในฐานะพื้นที่ที่เหตุผลถูกจัดระเบียบ มิใช่พื้นที่ที่เหตุผลถูกปฏิเสธ

อย่างไรก็ดี ช่องว่างสำคัญยังคงอยู่ในประเด็นเหตุผลแบบไม่มุ่งชัยชนะ (Non-adversarial Logic) เพราะทฤษฎีการโต้แย้งจำนวนมาก แม้กระทั่ง เมื่อพยายามทำให้การสนทนาเป็นเหตุเป็นผล ยังคงตั้งอยู่บนสมมติฐานเชิงการแข่งขันที่ละเอียดอ่อน กล่าวคือ แม้จะมี “กติกา” ให้สนทนาอย่างยุติธรรม แต่ผลลัพธ์โดยนัยยังเป็นการตัดสินว่าใคร “ถูก” หรือ “ชนะ” ในเชิงเหตุผล วัฒนธรรมการถกเถียงสมัยใหม่จึงยังผูกเหตุผลไว้กับชัยชนะอย่างแนบแน่น งานประยุกต์ด้านโต้แย้ง ในบริบทการศึกษาศาสนามักแสดงให้เห็นความตึงเครียดนี้ชัดเจน เพราะในห้องเรียนศาสนา การฝึกโต้แย้งอาจเสริมทักษะวิจารณ์ญาณ แต่ก็เสี่ยงต่อการทำให้

ความเชื่อกลายเป็นสนามแข่งขันของอัตลักษณ์ (Chan & Guilfoyle, 2023) บางงานนำ Habermas ไปใช้เพื่อเน้นการใช้เหตุผลเพื่อความเข้าใจร่วมกัน มากกว่าการโต้เอาชนะ (Habermas, 1990) แต่โดยภาพรวม ช่องว่างเชิงทฤษฎีที่ชัดเจนยังคงเป็นคำถามว่ามีรูปแบบการให้เหตุผลใดบ้างที่โครงสร้างของมันไม่ผูกกับการเอาชนะตั้งแต่ต้น และศาสนาบางประเพณีเสนอรูปแบบนั้นอย่างเป็นทางการหรือไม่ นี่คือจุดที่มีลึกลับปัญหาที่มีศักยภาพสูง เพราะตัวบทไม่ได้เพียงมีการโต้แย้ง แต่สร้างสุนทรียะและจริยธรรมของการสนทนา ซึ่งคู่สนทนาไม่ถูกทำให้เป็นผู้แพ้ หากถูกทำให้เป็นผู้ร่วมทางของการคลี่คลายข้อสงสัย ดังนั้น การศึกษามิลินทปัญหาในฐานะเหตุผลแบบไม่มุ่งชัยชนะ จึงไม่ใช่เพียงการเพิ่มกรณีศึกษาใหม่ ให้ทฤษฎีการโต้แย้ง หากแต่เป็นการเสนอ “รูปแบบเหตุผลอีกแบบหนึ่ง” ให้กับสาขา

1.3 เหตุผลเชิงวิภาษในบริบทสังคมวิทยาศาสตร์

ในสังคมวิทยาศาสตร์และสังคมวิทยาศาสตร์ “เหตุผล” ไม่ได้ถูกมองเป็นสมบัติส่วนตัวของปัจเจก แต่เป็นการปฏิบัติที่ยังรากในสถาบัน ภาษา บรรทัดฐาน และความสัมพันธ์เชิงอำนาจ การให้เหตุผลจึงเป็นกิจกรรมที่มีเงื่อนไขทางสังคม และในขณะเดียวกันก็ผลิตซ้ำระเบียบทางสังคมด้วย (Bourdieu, 1977; Asad, 1993) นัยสำคัญคือ เมื่อเราศึกษา “ตรรกะ” ในตัวบทศาสนา เราไม่ได้ศึกษาชุดกฎนามธรรมเท่านั้น แต่ศึกษาการจัดระเบียบวิธีพูด วิธีถาม วิธียอมรับหรือปฏิเสธ ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นการเมืองเชิงญาณวิทยาอย่างหนึ่ง แนวคิดการให้เหตุผลในฐานะแนวปฏิบัติทางสังคมในปรัชญาและสังคมวิทยาร่วมสมัยช่วยขยายกรอบให้ชัดเจนว่า เหตุผลทำงานผ่านการแลกเปลี่ยนเหตุผล (giving and asking for reasons) ในเกมทางสังคมที่มีบรรทัดฐานกำกับ และการเป็น “ผู้มีเหตุผล” คือการสามารถเข้าร่วมเกมนั้นได้อย่างเหมาะสม (Brandom, 1994) ขณะที่สายวิวัฒนาการของเหตุผลเสนอว่า เหตุผลถูกหล่อหลอมมาเพื่อการอธิบายตนเองต่อผู้อื่นและการชี้แจงในบริบทสังคม มากกว่าจะเป็นกลไกเพื่อค้นหาความจริงอย่างโดดเดี่ยว (Mercier & Sperber, 2017) หากข้อสังเกตนี้จริง ยิ่งทำให้คำถามเรื่องรูปแบบเหตุผลแบบไม่มุ่งชัยชนะ มีนัยสำคัญ เพราะมันชี้ว่ามีรูปแบบการจัดวางเหตุผลที่ไม่จำเป็นต้องผูกกับการแข่งขันเสมอไป แม้เหตุผลจะเกิดในสังคม

ในอีกด้านหนึ่ง ทฤษฎีการสื่อสารเชิงปฏิบัติการของ Habermas ย้ำว่า การสนทนาเพื่อความเข้าใจร่วมกัน (communicative action) เป็นรูปแบบการใช้ภาษาและเหตุผลที่ต่างจากการกระทำเพื่อความสำเร็จ/เอาชนะ (strategic action) (Habermas, 1984) และในจริยศาสตร์การสนทนา เขาชี้ว่าบรรทัดฐานบางอย่างเช่น ความพร้อมที่จะให้เหตุผลและเปิดรับการวิจารณ์ เป็นเงื่อนไขของความชอบธรรมทางศีลธรรม (Habermas, 1990) แม้ Habermas จะเป็นกรอบตะวันตก แต่สิ่งที่สำคัญสำหรับบทความนี้คือการทำให้เห็นว่า “บทสนทนา” เป็นกิจกรรมที่มีบรรทัดฐาน (norm-governed activity) และมีจุดมุ่งหมายเฉพาะ ไม่ใช่เพียงการแลกเปลี่ยนคำพูด เมื่อวางมิลินทปัญหาบนฉากหลังนี้ เราจะเห็นศักยภาพเชิงสังคมวิทยาศาสนาอย่างเด่นชัด: มิลินทปัญหาไม่เพียงเสนอคำสอน แต่ผลิตระเบียบของการสนทนาที่จัดวางความสัมพันธ์ระหว่างผู้ถามและผู้ตอบอย่างมีชั้นเชิง การถามไม่ได้ทำหน้าที่ทำให้ผู้ตอบจนมุม การตอบไม่ได้ทำหน้าที่ทำให้ผู้ถามอับอาย หากแต่ทั้งสองฝ่ายเคลื่อนที่ไปสู่การคลี่คลายทวิภูมิจากเหตุผลและอุปมาซึ่งในภาษาสังคมวิทยาอาจมองได้ว่าเป็นการฝึกคุณธรรมเชิงญาณวิทยา (epistemic virtues) เช่น ความถ่อมตนทางปัญญา และความพร้อมจะเปลี่ยนกรอบคิด (Fricker, 2007; Medina, 2013) ดังนั้น เหตุผลเชิงวิภาษแบบพุทธ หากเราสามารถสกัดโครงสร้างของมันได้ ย่อมเป็นทั้งทรัพยากรเชิงทฤษฎีต่อ Argumentation Studies และเป็นกรณีสำคัญต่อสังคมวิทยาศาสนาในฐานะการศึกษาว่า ศาสนาสถาปนาเหตุผลและจริยธรรมของการสนทนาอย่างไรในโลกสังคม

1.4 ช่องว่างที่บทความนี้เข้าไปตอบ

จากวรรณกรรมข้างต้น เราอาจสรุปช่องว่างหลักได้ว่า แม้มี 1) งานพุทธศาสนศึกษาที่อธิบายมิลินทปัญหาอย่างลึกซึ้งในเชิงหลักธรรมและตัวบท (Rhys Davids, 1890, 1963; von Hinüber, 1987; Gombrich, 2009) 2) งานทฤษฎีการโต้แย้งที่พัฒนาเครื่องมือวิเคราะห์บทสนทนาและโครงสร้างเหตุผล (Toulmin, 2003; Walton, 1998; van Eemeren & Grootendorst, 2004) และ 3) งานสังคมวิทยา/ปรัชญาสังคมที่มองเหตุผลเป็นการปฏิบัติภายใต้บรรทัดฐานและอำนาจ (Bourdieu, 1977; Asad, 1993; Habermas, 1984; Mercier & Sperber, 2017) แต่ยังไม่มียุทธวิธีอธิบาย “Buddhist dialectical reasoning” อย่างเป็นทางการที่เป็นระบบที่ยืนอยู่ตรงจุดตัดของสามสนามนี้พร้อมกัน กล่าวอีกนัยหนึ่ง ช่องว่างมีได้อยู่ที่ “ไม่มีใครพูดถึงมิลินทปัญหา” หรือ “ไม่มีใครพูดถึงตรรกะ” หากแต่อยู่ที่การยังไม่มียานใด ทำให้เห็นเป็นแบบจำลองว่า นาคเสนโต้แย้งด้วยกติกาใด เคลื่อนบทสนทนาอย่างไร ใช้อุปมาเพื่อเปิดพื้นที่เหตุผลแบบไหน และที่สำคัญที่สุด ตรรกะดังกล่าวเป็นรูปแบบการให้เหตุผลที่ไม่มุ่งชัยชนะในเชิงโครงสร้างอย่างไร ไม่ใช่เพียงในเชิงเจตนาดีของผู้สนทนา ดังนั้น บทความนี้ จึงเสนอการสังเคราะห์เชิงทฤษฎีที่มีเป้าหมายเฉพาะ 1) อานมิลินทปัญหาในฐานะ Dialogue-driven Reasoning Process (Walton & Krabbe, 1995) 2) สกัดรูปแบบการโต้แย้ง และกติกา

เจียบของการคลี่คลายทฤษฎี โดยใช้เครื่องมือทฤษฎีการโต้แย้งแบบไม่ลดทอนความเป็นพุทธ (Toulmin, 2003; Walton, 1998) และ 3) วางข้อค้นพบในกรอบสังคมวิทยาศาสตร์ที่มองเหตุผลเป็นระเบียบของการปฏิบัติและบรรทัดฐาน (Asad, 1993; Habermas, 1984) นี่คือช่องว่างที่บทความนี้เข้าไปตอบ ทำให้มิลินทปัญหายุ่งในฐานะผู้เสนอทฤษฎีเหตุผล มีใช้เพียงเป็นวัตถุให้ทฤษฎีตะวันตกมาส่องและทำให้ตรรกะวิภาษเชิงพุทธปรากฏเป็นโมเดลที่อธิบายต่อไปในเวทีสากล

2. การวิเคราะห์โครงสร้างบทสนทนาและอุปมาในมิลินทปัญหายุ่ง

ส่วนนี้ของบทความมุ่งลงสู่ “ตัวบทที่มีชีวิต” ของมิลินทปัญหายุ่ง เพื่อแสดงให้เห็นอย่างเป็นรูปธรรมว่า ตรรกะวิภาษเชิงพุทธมิได้เป็นเพียงข้ออ้างเชิงทฤษฎี หากแต่ฝังตัวอยู่ในรูปแบบของบทสนทนา อุปมา และการตั้งคำถามที่นาคเสนใช้ตลอดคัมภีร์ การวิเคราะห์ในส่วนนี้ตั้งอยู่บนสมมติฐานเชิงสังคมวิทยาศาสตร์และทฤษฎีการโต้แย้งว่า รูปแบบเหตุผลไม่อาจแยกออกจากรูปแบบปฏิสัมพันธ์ทางสังคมที่มันดำรงอยู่ได้ (Habermas, 1984; Walton, 1998) ดังนั้น การทำความเข้าใจ “นาคเสนโต้แย้งอย่างไร” จำเป็นต้องอ่านบทสนทนา อุปมา และบทบาทของคู่สนทนาในฐานะองค์ประกอบร่วมของกระบวนการเดียวกัน

2.1 บทสนทนาในฐานะกระบวนการ ไม่ใช่เครื่องมือ

การอ่านมิลินทปัญหายุ่งในฐานะบทสนทนา เผยให้เห็นความแตกต่างเชิงโครงสร้างอย่างสำคัญระหว่างการสนทนาแบบพุทธกับการโต้แย้งที่เชิงปะทะที่คุ้นเคยในวัฒนธรรมการโต้แย้งสมัยใหม่ บทสนทนาในมิลินทปัญหายุ่งไม่ได้ถูกออกแบบเพื่อ “พิสูจน์ว่าใครผิด” หากแต่เพื่อค่อย ๆ แปรสภาพกรอบความเข้าใจของผู้สนทนา ผ่านลำดับของคำถาม คำตอบ และการทดสอบสมมติฐานอย่างไม่เร่งรัด ในเชิงทฤษฎี การมองบทสนทนาเป็น “กระบวนการ” มากกว่า “เครื่องมือ” สอดคล้องกับแนวคิดของ dialogue logic ซึ่งเสนอว่าความหมายของการโต้แย้งอยู่ที่เป้าหมาย (goal) และบริบทของบทสนทนา มิใช่เพียงโครงสร้างของข้ออ้างเดียว ๆ (Walton & Krabbe, 1995) หากบทสนทนาเป็นเพียงเครื่องมือเพื่อเอาชนะ เป้าหมายของมันย่อมเป็นชัยชนะเชิงตรรกะ แต่หากบทสนทนาเป็นกระบวนการ เป้าหมายของมันอาจเป็นการเปลี่ยนผ่านของความเข้าใจ ซึ่งไม่จำเป็นต้องมีผู้แพ้หรือผู้ชนะ ในมิลินทปัญหายุ่ง บทสนทนายาระหว่างนาคเสนกับพระเจ้าเมณฑกรดำเนินไปภายใต้จริยธรรมของการสนทนาที่ต่างออกไป กล่าวคือนาคเสนมิได้ใช้เหตุผลเพื่อกดดันหรือทำให้ผู้ถามเสียหน้า แต่ใช้เหตุผลเพื่อเปิดพื้นที่ให้ผู้ถามมองเห็นข้อจำกัดของกรอบคิดเดิมของตนเอง การสนทนาเช่นนี้สอดคล้องกับสิ่งที่ Habermas เรียกว่า การสื่อสารเชิงปฏิบัติการ (communicative action) ซึ่งการใช้ภาษาและเหตุผลมีเป้าหมายเพื่อความเข้าใจร่วมกัน มากกว่าความสำเร็จเชิงกลยุทธ์ (Habermas, 1984) จากมุมมองสังคมวิทยาศาสตร์ แสดงให้เห็นว่า บทสนทนาในมิลินทปัญหายุ่งทำหน้าที่เป็นพิธีกรรมทางญาณวิทยา (epistemic ritual) ที่ผู้เข้าร่วมยอมรับกติกาบางประการร่วมกัน เช่น ความพร้อมจะตั้งคำถามกับความเชื่อของตน และความไม่ยึดมั่นในข้อสรุปสุดท้าย กติกาเหล่านี้ทำให้บทสนทนาไม่กลายเป็นสนามแข่งขันของอัตลักษณ์ หากแต่เป็นพื้นที่ของการเรียนรู้ร่วมกัน ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญของเหตุผลแบบไม่มุ่งชัยชนะ

2.2 อุปมาในฐานะกลไกวิภาษ

ในบรรดาเทคนิคทั้งหมดที่นาคเสนใช้ตลอดคัมภีร์ อุปมาเป็นเทคนิคที่ปรากฏบ่อยที่สุดและมีบทบาทเชิงทฤษฎีลึกซึ้งที่สุดงานพุทธศึกษากระแสหลักมักอ่านอุปมาในมิลินทปัญหายุ่งในฐานะ “เครื่องมืออธิบายหลักธรรม” ที่ทำให้แนวคิดยากเข้าถึงได้ง่ายขึ้น แต่หากพิจารณาในเชิงตรรกะวิภาษ อุปมาในตัวบทนี้ทำงานในระนาบที่แตกต่างออกไป มันมิได้ทำหน้าที่ ปิด การสนทนาด้วยคำตอบ หากทำหน้าที่ เปิด พื้นที่ใหม่ของการคิด โดยสันถอนความมั่นคงของกรอบเดิมโดยไม่ทำลายผู้ที่ยึดถือกรอบนั้น ในเชิงญาณวิทยา การให้เหตุผลโดยอุปมา (reasoning by analogy) ตามที่ Gentner (1983) และ Holyoak & Thagard (1995) เสนอ มิได้เป็นเพียงการเปรียบเทียบเชิงวาทศิลป์ หากเป็นกระบวนการทางความคิดที่ถ่ายโอน โครงสร้างความสัมพันธ์ (structure-mapping) จากโดเมนหนึ่งไปยังอีกโดเมนหนึ่ง อุปมาที่ทำงานได้ดีจึงไม่ใช่อุปมาที่ “เหมือน” ในเชิงคุณลักษณะผิวเผิน หากคืออุปมาที่ทำให้เห็น ความสัมพันธ์เชิงโครงสร้าง ระหว่างสิ่งที่ดูต่างกัน นี่คือสาเหตุที่อุปมาในมิลินทปัญหายุ่งทำงานเป็น กลไกวิภาษได้ เพราะมันไม่ได้บังคับผู้ฟังให้ยอมรับข้อสรุป หากเชื้อเชิญให้ผู้ฟังทดลองมองโลกผ่านกรอบใหม่ชั่วคราว และตัดสินใจด้วยตนเองว่ากรอบใหม่นั้นช่วยคลี่คลายปมที่กรอบเดิมทำให้พันกันหรือไม่ การทดลองเช่นนี้สอดคล้องกับแนวคิดเรื่องปรับกรอบในทฤษฎีการโต้แย้ง (Walton, 1998) ซึ่งเน้นว่าการโต้แย้งที่ได้ผลในชีวิตจริงมักเกิดจากการเปลี่ยนกรอบของปัญหา มากกว่าการหักล้างข้อเสนอกายในกรอบเดิม เพื่อแสดงให้เห็นว่าตรรกะนี้ทำงานอย่างไรในตัวบทจริง ผู้เขียนขอยกอุปมาหัวตอนสำคัญมาวิเคราะห์อย่างเป็นรูปธรรม ตอนเหล่านี้มิได้เป็นตัวแทนทั้งหมดของคัมภีร์ หากเป็น กรณีเชิงทฤษฎีที่เลือกไว้เพราะแสดงโครงสร้างเดียวกันชัดเจน แม้เนื้อหาคำถามต่างกัน

เมื่อลองพิจารณาตอนอุปมาธ (rathūpamā) อย่างละเอียด พระเจ้าเมณาดอร์เริ่มต้นด้วยคำถามที่ดูเรียบง่าย ท่านาคเสนคือใคร? นาคเสนตอบโดยถามกลับว่า ถ้าเช่นนั้น “รถ” คืออะไร ไซล์หรือไม่ ไซเพลหรือไม่ ไซทูปหรือไม่ ไซบังเหียนหรือไม่ เมื่อเมณาดอร์ตอบปฏิเสธทุกข้อ นาคเสนก็ถามต่อว่า แล้วเมื่อปราศจากส่วนประกอบเหล่านี้ จะยังเรียกว่า “รถ” ได้ไหม คำตอบคือเรียกไม่ได้ จุดที่น่าสังเกตคือ นาคเสนมิได้สรุปว่า “ฉะนั้นจึงไม่มีรถ” หากแสดงให้เห็นเมณาดอร์เห็นเองว่า คำว่า “รถ” ทำงานในระดับใด มันคือชื่อเรียกการประกอบกันของส่วนต่าง ๆ ภายใต้เงื่อนไขการใช้งาน ไม่ใช่สิ่งที่มีตัวตนเป็นเอกเทศ จุดหมุนทางญาณวิทยาเกิดขึ้นเมื่อเมณาดอร์ตระหนักว่า คำถามตั้งต้นของตน (“ท่านคือใคร”) ตั้งอยู่บนสมมติฐานที่ไม่ได้ตรวจสอบมาก่อน อุปมาธจึงไม่ได้ทำหน้าที่ปิดบทสนทนาด้วยคำตอบ หากเปิดพื้นที่ให้คำถามใหม่ที่ลุ่มลึกกว่า คำถามเรื่องการมีอยู่ของ “ตัวตน” โดยทั่วไป

ในตอนอุปมาเปลวตะเกียง (padīpa) เมณาดอร์ถามถึงปัญหาที่จะแก้ไม่ตก หากไม่มีตัวตนถาวร ใครเป็นผู้ไปสูภพหน้า ใครได้รับผลของกรรม นาคเสนตอบด้วยภาพของชายผู้จุดตะเกียงดวงหนึ่งจากตะเกียงอีกดวงหนึ่ง เปลวที่จุดในตะเกียงดวงที่สองเป็นเปลวเดียวกับดวงแรกหรือไม่ ถ้าตอบว่าใช่ ก็ขัดกับประสบการณ์ เปลวสองดวงนี้ไม่ใช่อันเดียวกันทางกายภาพ แต่ถ้าตอบว่าไม่ใช่ ก็ขัดกับสามัญสำนึก เปลวที่สองไม่ได้เกิดมาจากความว่าง คำตอบของนาคเสนคือ ทั้งใช่และไม่ใช่ในเวลาเดียวกัน ขึ้นอยู่กับระดับความหมายที่เราตั้งคำถาม นี่คือจุดที่อุปมาทำหน้าที่เป็น การตรวจสอบสองระดับ (two-level validation) ในรูปแบบที่เป็นรูปธรรม ความสำคัญทางทฤษฎีของตอนนี้อยู่ที่การแสดงว่า กรอบ ใช่/ไม่ใช่ แบบโบราณี่ไม่อาจรองรับปรากฏการณ์การสืบเนื่องที่ไม่มีสาระคงที่ และการแก้ปัญหาที่แท้จริงคือการเปลี่ยนกรอบจากการถามว่า “อะไรเป็นอันเดียวกัน” ไปสู่การถามว่า “อะไรเป็นเงื่อนไขของอะไร”

อุปมาเมล็ดมะม่วง (amba-bīja) และอุปมาเกลือในทะเล (loṇa-sāgara) ทำงานในแนวทางเดียวกัน แต่กับปัญหาที่ต่างออกไป ในตอนแรก เมณาดอร์ถามถึงเงื่อนไขที่ทำให้การกระทำในชาติหนึ่งให้ผลในอีกชาติหนึ่งได้ ทั้งที่ “ผู้กระทำ” ในความหมายของตัวตนถาวรไม่มีอยู่ นาคเสนตอบด้วยภาพของชายผู้ขโมยเก็บผลมะม่วง ขโมยอ้างว่าตนไม่ได้เก็บผลที่เจ้าของปลูกไว้ เพราะผลที่เก็บมาจากต้นที่งอกจากเมล็ดของผลเดิม จึงเป็นคนละต้น คนละผล แต่ในแง่ของกฎหมายและการพิจารณาทางจริยธรรม ผลมะม่วงนี้ก็ยิ่งถือเป็นทรัพย์สินของเจ้าของได้ การเปรียบเทียบเช่นนี้ทำให้เห็นว่า ความรับผิดชอบทางจริยธรรม สามารถดำรงอยู่ได้โดยไม่ต้องอาศัยตัวตนถาวร เพียงอาศัยสายโซ่ของการสืบเนื่องที่เชื่อมโยงกัน ส่วนในตอนอุปมาเกลือในทะเล เมณาดอร์ถามว่า เราจะรู้ได้อย่างไรว่ามีพระสัพพัญญุตญาณของพระพุทธเจ้า ในเมื่อพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว นาคเสนตอบว่า เช่นเดียวกับที่เราอนุมานได้ว่าทะเลใหญ่มีรสเค็มจากการชิมน้ำเพียงหยดเดียว เราอนุมานสภาวะที่กว้างใหญ่กว่าจากร่องรอยที่ปรากฏได้ การให้เหตุผลโดยอุปมาเช่นนี้สอดคล้องกับการจัดโครงสร้าง (structure-mapping) ของ Gentner มิใช่การเทียบเคียงโดยผิวเผิน หากเป็นการถ่ายโอนความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างที่ทำให้เห็นว่า สิ่งที่อยู่แยกกันโดยมิติเชิงพื้นที่หรือเวลา อาจเชื่อมโยงกันได้ในระดับเหตุผล

ตอนสุดท้ายที่ผู้เขียนเลือกมาวิเคราะห์ คือคำถามว่าด้วยที่ตั้งของนิพพาน (nibbāna-tthāna) คำถามที่ดูเหมือนจะตอบไม่ได้ นิพพานอยู่ที่ไหน เมณาดอร์คาดหวังจะได้คำตอบเป็นพิกัดทางภูมิศาสตร์หรือมิติเชิงปรัชญาบางอย่าง แต่นาคเสนทำสิ่งที่น่าสนใจกว่านั้น แทนที่จะตอบ ท่านชี้ให้เห็นว่า คำถามเอง ตั้งอยู่บนสมมติฐานที่อาจไม่ถูกต้อง คือสมมติฐานว่า “ที่ตั้ง” เป็นคุณลักษณะที่ใช้ได้กับสภาวะทุกประเภท นาคเสนยกตัวอย่างไฟ ไฟอยู่ที่ไหนเมื่อมันยังไม่ถูกจุด คำตอบมิใช่ “อยู่ที่นั่นที่นั่น” หากคือ “ไฟยังไม่ปรากฏ แต่เงื่อนไขสำหรับการปรากฏของไฟมีอยู่” ในทำนองเดียวกัน นิพพานมิใช่จุดปลายทางในแผนที่ หากเป็นสภาวะที่ปรากฏเมื่อเงื่อนไขครบ การตอบเช่นนี้คือ การคลายปัญหาด้วยการเปลี่ยนกรอบ ในรูปแบบบริสุทธิ์ที่สุด เมณาดอร์ไม่ได้แพ้ เพราะคำถามของท่านไม่ได้ถูกตัดสินว่าผิด หากคำถามนั้นถูกพาไปสู่ระดับใหม่ที่ลุ่มลึกกว่า ซึ่งคำถามเดิมไม่จำเป็นอีกต่อไป

เมื่อพิจารณาทั้งห้าตอนรวมกัน รูปแบบหนึ่งปรากฏชัด อุปมาในมิลินทปัญหาไม่ทำหน้าที่เป็น หลักฐานปิดคดี หากเป็น กลไกการเคลื่อนย้าย ระหว่างกรอบความเข้าใจ มันไม่ทำให้บทสนทนาจบลง แต่ทำให้บทสนทนาเคลื่อนไปข้างหน้า โดยลดความแข็งตัวของทฤษฎีและเปิดพื้นที่ให้การใคร่ครวญต่อเนื่อง นี่คือหัวใจของตรรกะที่ไม่มุ่งชัยชนะ เพราะชัยชนะต้องการข้อสรุปที่เด็ดขาด ในขณะที่อุปมาแบบพุทธยอมรับความไม่เด็ดขาดในฐานะทรัพยากรทางปัญญา มากกว่าจะเป็นข้อบกพร่องของการคิด

2.3 การใช้คำถามเพื่อลดทกฏฐิ

หากอุปมาเป็นกลไกเชิงโครงสร้าง คำถามคือกลไกเชิงปฏิสัมพันธ์ที่สำคัญที่สุดในตรรกะวิภาษของนาคเสน คำถามในมิลินทปัญหาไม่ใช่คำถามแบบซักค้าน (cross-examination) ที่มุ่งทำให้คู่สนทนาจนมุม หากแต่เป็นคำถามที่ค่อย ๆ ทำให้สมมติฐานแฝงปรากฏขึ้น และเปิดโอกาสให้ผู้ถามพิจารณาข้อจำกัดของกรอบคิดเดิมด้วยตนเอง ในปรัชญาการศึกษาและทฤษฎีการโต้แย้ง คำถามถูกมองว่าเป็นเครื่องมือสำคัญของการเรียนรู้เชิงวิภาษ เพราะมันไม่เพียงขอข้อมูล แต่กำหนดทิศทางการคิด (Walton, 2007) นาคเสนใช้คำถามในลักษณะนี้อย่างต่อเนื่อง โดยมักตั้งคำถามที่ดูเรียบง่าย แต่มีผลเชิงวิภาษสูง เช่น การถามให้จำแนกส่วนประกอบ การถามถึงเงื่อนไขการเรียกชื่อ หรือการถามถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งที่ถูกอ้างว่าเป็น “ตัวตน” กับการใช้งานจริง คำถามเช่นนี้ทำหน้าที่ “ลดทกฏฐิ” มากกว่าทำลายทกฏฐิ กล่าวคือ มันไม่บอกว่าความคิดเดิม “ผิด” หากแต่แสดงให้เห็นว่าความคิดเดิมไม่ครอบคลุมทั้งหมด หรือไม่จำเป็นต้องถูกยึดมั่นอย่างแข็งตัว การลดทกฏฐิในลักษณะนี้สอดคล้องกับแนวคิดพุทธว่าด้วยการคลายความยึดมั่น (upādāna) และยังสอดคล้องกับแนวคิดร่วมสมัยเรื่องการถ่อมตัวทางปัญญา (intellectual humility) ซึ่งมองว่าความสามารถในการยอมรับข้อจำกัดของตนเองเป็นคุณธรรมเชิงญาณวิทยา (Fricker, 2007; Medina, 2013) จากมุมมองสังคมวิทยาศาสตร์ การตั้งคำถามแบบนี้ยังทำหน้าที่รักษาศักดิ์ศรีทางปัญญาของผู้ถาม เพราะผู้ถามไม่ถูกทำให้เป็น ผู้แพ้ หากถูกเชื่อเชิญให้เป็นผู้ร่วมสำรวจปัญหา คำถามจึงเป็นเครื่องมือสร้างความสัมพันธ์เชิงเหตุผลที่ไม่เป็นปฏิปักษ์ ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญของการให้เหตุผลแบบไม่มุ่งชัยชนะ

2.4 บทบาทของผู้ถาม (เมนานเดอร์): จาก “คู่แพ้” สู่ผู้ร่วมแสวงหาความเข้าใจ (Co-Inquirer)

องค์ประกอบสำคัญที่ทำให้ตรรกะวิภาษในมิลินทปัญหาแตกต่างจากการโต้ว่าที่เชิงปะทะ คือ การจัดวางบทบาทของผู้ถาม พระเจ้าเมนานเดอร์ไม่ได้ถูกทำให้เป็น “คู่แพ้” ทางปัญญาที่ต้องยอมจำนนต่อปัญญาของนาคเสน หากแต่ถูกวางบทบาทเป็นผู้ร่วมแสวงหาความเข้าใจ ซึ่งมีผลสำคัญต่อการเคลื่อนบทสนทนาไปข้างหน้า ในเชิงทฤษฎี แนวคิดนี้สอดคล้องกับมุมมองของการให้เหตุผลในฐานะแนวปฏิบัติทางสังคม (reasoning as social practice) ที่เห็นว่าการให้เหตุผลเป็นกิจกรรมร่วม ไม่ใช่การแสดงเดี่ยวของผู้มีอำนาจทางปัญญา (Brandom, 1994; Mercier & Sperber, 2017) การที่เมนานเดอร์ได้รับการปฏิบัติในฐานะผู้ร่วมคิด ทำให้บทสนทนามีลักษณะของความร่วมมือมากกว่าการแข่งขัน แม้จะมีความไม่สมดุลเชิงความรู้ระหว่างคู่สนทนา

ในมิลินทปัญหา เมนานเดอร์ไม่ได้ถูกทำให้เจ็บหลังจาก “แพ้” การโต้แย้ง หากแต่ยังคงตั้งคำถามใหม่ รับรองคำอธิบายบางส่วน และทบทวนความเข้าใจของตนเองอย่างเปิดเผย การยอมรับเช่นนี้ไม่ได้ถูกตีความเป็นความอ่อนแอ แต่เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเรียนรู้ นี่คือการจัดวางบทบาทที่สำคัญทางสังคมวิทยา เพราะมันแสดงให้เห็นว่า การเปลี่ยนความคิดไม่จำเป็นต้องเท่ากับการสูญเสียสถานะหรือศักดิ์ศรี การจัดวางผู้ถามในฐานะผู้ร่วมแสวงหาความเข้าใจยังทำให้ตรรกะวิภาษเชิงพุทธมีมิติทางจริยธรรมที่ชัดเจน กล่าวคือ การโต้แย้งที่ดีไม่ควรทำให้ผู้อื่นต้องล่าถอย แต่ควรทำให้ทั้งสองฝ่าย “รู้มากขึ้น” และ “ยึดมั่นน้อยลง” ในแง่นี้ มิลินทปัญหาเสนอแบบจำลองของการสนทนาที่เหตุผลทำงานร่วมกับคุณธรรมเชิงสัมพันธ์ (relational virtues) ซึ่งเป็นประเด็นที่สังคมวิทยาศาสตร์และทฤษฎีการสื่อสารร่วมสมัยให้ความสนใจเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง (Habermas, 1990; Alexander, 2011)

การวิเคราะห์บทสนทนา อุปมา คำถาม และบทบาทของผู้ถามในมิลินทปัญหา ทำให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ตรรกะวิภาษเชิงพุทธ มิได้เป็นเพียง “เจตนาดี” ของผู้สนทนา หากแต่เป็นโครงสร้างการให้เหตุผลที่มีองค์ประกอบชัดเจน ได้แก่ 1) บทสนทนาในฐานะกระบวนการแปรสภาพความเข้าใจ 2) อุปมาในฐานะกลไกเปิดกรอบคิด 3) คำถามในฐานะเครื่องมือลดทกฏฐิ 4) ผู้ถามในฐานะผู้ร่วมแสวงหา มิใช่คู่แพ้ ซึ่งองค์ประกอบเหล่านี้ ร่วมกันสร้างรูปแบบการให้เหตุผลที่ไม่มุ่งชัยชนะในเชิงโครงสร้าง ซึ่งปูทางไปสู่การสังเคราะห์เชิงทฤษฎีในส่วนถัดไปว่า นาคเสนโต้แย้งอย่างไร และตรรกะวิภาษเชิงพุทธสามารถถูกอธิบายเป็นแบบจำลองทางทฤษฎีได้อย่างไรในเวทีสากล

3. “นาคเสนโต้แย้งอย่างไร”: ตรรกะวิภาษเชิงพุทธ

หลังจากที่ส่วน 2 ได้ติดตามรอย ปฏิบัติการของเหตุผลในตัวบท ส่วนนี้จะถอยออกมาหนึ่งก้าว เพื่อสกัดสิ่งที่เห็นให้เป็นแบบจำลอง ที่อภิปรายต่อไปได้ในเวทีสากล คำถามไม่ใช่เพียงว่านาคเสนใช้เทคนิคอะไรบ้าง แต่คือว่าเทคนิคเหล่านั้น เมื่อรวมกันผลิตรูปแบบเหตุผลที่มีโครงสร้างเฉพาะตัวอย่างไร และโครงสร้างนั้น แตกต่างจากตรรกะของการโต้แย้งกระแสหลักในเชิงทฤษฎีอย่างไร การถามคำถามเช่นนี้คือการพยายามไม่ลดทอนตัวบทให้เหลือเพียงตัวอย่างประกอบของทฤษฎีตะวันตก หากใช้ตัวบท

เป็นเครื่องมือทางทฤษฎีที่สามารถสนทนากับทฤษฎีร่วมสมัยได้อย่างมีศักดิ์ศรี ในระดับคัมภีร์ศาสตร์ ด้วยทบทวนที่ใช้เป็นฐานอ้างอิงในงานวิชาการสมัยใหม่มีทั้งฉบับบรรณาธิการของ Pali Text Society ที่แก้ไขโดย V. Trenckner และงานแปลคลาสสิกของ Rhys Davids ซึ่งทำให้ตัวบทเข้าถึงได้ในวงวิชาการสากล (Rhys Davids, 1890, 1963; Trenckner, 1880) การอ่านแบบ “ทฤษฎีของรูปแบบเหตุผล” ในที่นี้จึงเป็นการอ่านที่ยืนอยู่บนฐานตัวบทที่ตรวจสอบได้ และเชื่อมเข้ากับกรอบการโต้แย้ง ตรรกะวิภาษ และสังคมวิทยาเหตุผลที่มองเหตุผลเป็นการปฏิบัติทางสังคม (Habermas, 1984; Walton, 1998; Bourdieu, 1977)

3.1 ตรรกะที่ไม่ตั้งอยู่บนชัยชนะ

โดยทั่วไป “การโต้แย้ง” ในโลกสมัยใหม่มักถูกทำความเข้าใจภายใต้จินตภาพของสนามแข่งขัน กล่าวคือ การเสนอเหตุผลมีเป้าหมายเพื่อชนะการถกเถียง ทำให้ฝ่ายตรงข้ามจนมุม และช่วงชิงความชอบธรรมในพื้นที่สาธารณะ ความคิดการเมืองร่วมสมัยจำนวนมากชี้ว่า ความเป็นปฏิปักษ์เช่นนี้มิได้เป็นอุบัติเหตุ หากเป็นโครงสร้างที่แฝงอยู่ในวัฒนธรรมการต่อสู้เชิงอัตลักษณ์และอำนาจ (Mouffe, 2005) และเมื่อย้ายมาอยู่ในโลกสื่อและสาธารณะยุคใหม่ ความแตกแยกเชิงความคิดเห็นมีแนวโน้มทวีความรุนแรงผ่านกลไกคัดกรองข้อมูลและการแบ่งกลุ่ม (Sunstein, 2009) เหตุผลจึงถูกบีบให้ทำหน้าที่เป็นเครื่องมือเชิงกลยุทธ์มากกว่าจะเป็นกระบวนการเพื่อความเข้าใจ หากใช้ภาษาของ Habermas การใช้ภาษาและเหตุผลในโลกสมัยใหม่มักไหลไปสู่กลยุทธการปฏิบัติ มากกว่าจะเป็นการสื่อสารเชิงปฏิบัติการ กล่าวคือผู้พูดใช้เหตุผลเพื่อบรรลุผลสำเร็จเหนือผู้อื่น มากกว่าจะใช้เหตุผลเพื่อสร้างความเข้าใจร่วมกันภายใต้บรรทัดฐานของการให้และรับเหตุผลอย่างเสมอหน้า (Habermas, 1984, 1990) แม้ในสาขาทฤษฎีการโต้แย้งเองที่พยายามพัฒนาการศึกษาของการโต้แย้งอย่างสมเหตุสมผล กรอบจำนวนไม่น้อยยังตั้งต้นจากภาพของ “ความขัดแย้ง” เป็นฐาน และมุ่งหาวิธีจัดการความขัดแย้งอย่างเป็นธรรม (van Eemeren & Grootendorst, 2004; Walton, 1998) กล่าวอย่างย่อคือ กรอบเหล่านี้มักยอมรับ “ความเป็นปฏิปักษ์” เป็นสภาพตั้งต้น แล้วค่อยๆ ก้าวไปให้ปฏิปักษ์นั้นอยู่ในรูปแบบที่ไม่ป่าเถื่อน

มิลินทปัญหามีเปิดความเป็นไปได้อีกแบบหนึ่ง การโต้แย้งที่ไม่ตั้งอยู่บนชัยชนะเป็นฐานตั้งต้น กล่าวคือ การสนทนาระหว่างนาคเสนกับเมนาเดอร์ แม้จะมีความต่างของความรู้และกรอบคิด แต่ไม่จัดวางความต่างนั้นเป็น “สงครามของจุดยืน” หากจัดวางเป็น “พื้นที่ของการคลี่คลาย” ซึ่งเหตุผลมีหน้าที่ทำความเข้าใจเคลื่อนที่ ไม่ใช่ทำให้ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งพังทลาย ในเชิง telos (จุดมุ่งหมายสูงสุดของกิจกรรม) เราอาจกล่าวได้ว่า การโต้แย้งในมิลินทปัญหามีไม่ได้มุ่ง ชัยชนะทางตรรกะ แต่มุ่งการแปรสภาพความเข้าใจการย้ายจากความรู้หรือความยึดมั่นในทฤษฎี ไปสู่ความเข้าใจที่ยืดหยุ่นขึ้น และพร้อมต่อการพิจารณาใหม่ เมื่อพิจารณาจากกรอบ “เหตุผลในฐานะการปฏิบัติทางสังคม” ข้อเสนอข้างต้นยิ่งชัดขึ้น เพราะการให้เหตุผลมิได้เกิดในสุญญากาศ แต่เกิดในเกมทางสังคมที่มีบรรทัดฐานกำกับว่าอะไรนับเป็นเหตุผล อะไรนับเป็นการตอบคำถาม และใครมีสิทธิถาม-ตอบได้อย่างไร (Bourdieu, 1977; Brandom, 1994) มิลินทปัญหามีเป็น ตัวบทที่แสดงบรรทัดฐานเหล่านี้ในรูปแบบสนทนา นาคเสนไม่เพียง “ตอบ” แต่ตอบโดยจัดวางความสัมพันธ์เชิงเหตุผลแบบไม่ทำลายผู้ถาม ขณะเดียวกัน เมนาเดอร์ไม่ใช่ “คู่แพ” แต่เป็นผู้ร่วมแสวงหาความเข้าใจ ที่บทสนทนาต้องพึ่งพาเพื่อให้ความเข้าใจค่อย ๆ ปรากฏ (Walton & Krabbe, 1995) ดังนั้น เมื่อตั้งคำถามว่า “นาคเสนโต้แย้งอย่างไร” คำตอบแรกที่สำคัญไม่ใช่เทคนิคใดเทคนิคหนึ่ง หากคือ นาคเสนโต้แย้งภายใต้ telos ที่ไม่ใช่ชัยชนะ และนี่ทำให้ตรรกะวิภาษเชิงพุทธไม่ใช่เพียง “การโต้แย้งอย่างสุภาพ” หากเป็น โครงสร้างเหตุผลคนละแบบ เหตุผลที่ไม่ต้องการผู้แพ้เพื่อยืนยันความถูกต้องของตน

3.2 กติกาเจียบของพุทธวิภาษ: 4 หลักการ

เพื่อให้ “ตรรกะวิภาษเชิงพุทธ” เป็นโมเดลเชิงทฤษฎีที่อธิบายได้ งานนี้เสนอว่า ในมิลินทปัญหามีกติกาเชิงบรรทัดฐานที่ไม่ได้ประกาศตรง ๆ แต่ทำงานตลอดบทสนทนา กติกาเหล่านี้เป็น “กติกาเจียบ” (implicit rules) ที่กำกับว่าการให้เหตุผลที่ดีควรเป็นอย่างไรในกรอบพุทธวิภาษ โดยสามารถสังเคราะห์เป็น 4 หลักการดังนี้

3.2.1 ไม่ยึดข้อสรุปเป็นตัวตน (Non-reification of Conclusions)

กติกาข้อแรกคือ การไม่ทำให้ข้อสรุปกลายเป็น “สิ่งมีตัวตนถาวร” ที่ต้องปกป้องด้วยชีวิตทางวาทกรรม หากใช้ภาษาเชิงญาณวิทยา นี่คือการปฏิเสธการยึดมั่นในความเด็ดขาด (finality) ของข้อสรุป และการตระหนักว่าข้อสรุปจำนวนมากดำรงอยู่ในระดับสมมติภายใต้เงื่อนไขของภาษาและการใช้งาน การไม่ยึดข้อสรุปเป็นตัวตนสอดคล้องกับกรอบความจริงสองระดับในพุทธปรัชญา ซึ่งทำให้เห็นว่า “ความจริงเชิงภาษาการใช้งาน” กับ “ความจริงเชิงวิเคราะห์ปรากฏการณ์” ทำงานคนละระนาบ และ

การหลงเอาข้อสรุปประนาบหนึ่งไปยึดเป็นสารัตถะของอีกรนาบหนึ่งคือรากของความสับสน (Garfield, 2002; Williams, 2009) ในมิลินทปัญหา จุดนี้สะท้อนผ่านวิธีที่นาคเสนไม่ผลักผู้ถามไปสู่การยึดคำตอบเป็น “คำสอนสุดท้าย” หากพยายามทำให้เห็นเงื่อนไขการใช้คำและการตั้งกรอบปัญหา กล่าวคือ คำตอบทำหน้าที่เป็น “สะพานชั่วคราว” เพื่อข้ามไปสู่ความเข้าใจอีกแบบมากกว่าจะเป็นบ่อมปรการที่ต้องรักษาไว้ นี่เป็นเงื่อนไขพื้นฐานที่ทำให้การโต้แย้งไม่กลายเป็นสงครามของอัตลักษณ์

3.2.2 ไม่ทำลายคู่สนทนา (Non-humiliation / Preservation of Epistemic Dignity)

กติกาข้อที่สองคือ การรักษาศักดิ์ศรีทางปัญญาของคู่สนทนา ไม่ทำให้ผู้ถามกลายเป็นผู้แพ้ในเชิงสถานะหรือคุณค่า หลักการนี้เชื่อมกับแนวคิดสมัยใหม่เรื่องความยุติธรรมเชิงญาณวิทยา (epistemic injustice) ซึ่งชี้ว่าในสังคม ผู้คนอาจถูกลดทอนความน่าเชื่อถือทางความรู้ด้วยอคติหรือโครงสร้างอำนาจ (Fricker, 2007) แม้มิลินทปัญหาจะอยู่ในโลกโบราณ แต่บทสนทนาแสดงการจัดวางความสัมพันธ์ที่ไม่ทำให้เมฆานเดอร์เสียหายทางปัญญา การยอมรับความรู้หรือการเปลี่ยนความคิดไม่ได้ถูกทำให้เป็นความพ่ายแพ้ หากถูกทำให้เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเรียนรู้ ในเชิงสังคมวิทยาศาสตร์ นี่คือการสร้างระเบียบของการสนทนาที่ลดแรงเสียดทานทางอัตลักษณ์ ทำให้การเปลี่ยนกรอบคิดเป็นสิ่งที่สังคมในบทสนทนาอนุญาตได้ ไม่ใช่สิ่งที่ต้องแลกด้วยศักดิ์ศรี (Asad, 1993; Alexander, 2011)

3.2.3 ไม่เร่งปิดคำถาม (Anti-closure / Sustaining Inquiry)

กติกาข้อที่สามคือการไม่เร่งปิดคำถาม การโต้แย้งเชิงปะทะมักรีบปิดด้วย “ข้อสรุปสุดท้าย” เพราะชัยชนะต้องการการปิดเกม แต่พุทธวิภาษกลับยอมให้คำถามดำรงอยู่ในฐานะพลังขับเคลื่อนการรู้ คำถามมิใช่รอยร้าวที่ต้องอุด หากเป็นช่องเปิดให้ความเข้าใจเติบโต หลักการนี้สอดคล้องกับมุมมองด้านเหตุผลแบบปฏิสัมพันธ์ (interactionist) ที่เห็นว่าเหตุผลจำนวนมากทำงานได้ดีในบริบทสนทนา โดยเฉพาะเมื่อผู้คนใช้เหตุผลเพื่ออธิบาย ทดสอบ และปรับความคิดร่วมกัน (Mercier & Sperber, 2017) เมื่อคำถามไม่ถูกเร่งปิด การสนทนาจึงไม่ต้องอาศัยการทำให้ฝ่ายหนึ่ง “ผิด” เพื่อให้เรื่องจบ แต่ใช้การค่อย ๆ ขยายกรอบคิดลดความแข็งของสมมติฐาน และปล่อยให้ข้อสรุปเป็นสิ่งที่พร้อมถูกทบทวน

3.2.4 เชื่อมเหตุผลกับการเปลี่ยนแปลงภายใน (Reasoning as Transformation)

กติกาข้อที่สี่คือการมองเหตุผลเป็นส่วนหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงภายใน มิใช่เพียงการจัดรูปประพจน์ให้ถูกต้องตามแบบตรรกะ หากใช้ภาษาของ Brandom การให้เหตุผลคือการเข้าร่วมใน “เกมแห่งการให้และทวงเหตุผล” ซึ่งมีผลต่อสถานะของผู้พูดเอง ทั้งในแง่พันธะ (commitment) และสิทธิ (entitlement) ในการอ้างสิ่งต่าง ๆ (Brandom, 1994) แต่มิลินทปัญหาทำให้เห็นมิติที่ลึกกว่า เหตุผลที่ดีไม่เพียงเปลี่ยนสถานะเชิงตรรกะของข้ออ้าง แต่เปลี่ยน “ท่าที” ของผู้สนทนาต่อโลก จากความยึดมั่นแข็งตัวสู่ความเข้าใจที่ไม่ติดยึด

หลักการทั้งสี่นี้ มิได้ปรากฏในมิลินทปัญหาในฐานะชุดกฎที่ถูกประกาศอย่างเป็นทางการเท่านั้น หากเป็นรูปแบบบรรทัดฐานที่ค่อย ๆ ปรากฏผ่านจังหวะของคำถาม การหยุด การเปลี่ยนประเด็น และการยอมรับความไม่แน่นอน การอ่านเช่นนี้ยอมเปิดช่องให้มีการตีความที่ต่างออกไปได้ และผู้เขียนเองมิได้อ้างว่าการสังเคราะห์นี้เป็นแบบจำลองเดียวที่เป็นไปได้

3.3 รูปแบบการหักล้างแบบพุทธ: ไม่ใช่การหักล้าง (Refutation) แต่เป็นการปรับกรอบ (Reframing)

ในโลกของการโต้แย้งแบบแข่งขัน “การหักล้าง” (refutation) มักหมายถึงการทำลายข้อเสนองของฝ่ายตรงข้ามให้ล้มลงโดยชี้ความขัดแย้ง ความผิดตรรกะ หรือความไม่สอดคล้องเชิงเหตุผล แต่ในมิลินทปัญหา เราพบรูปแบบการหักล้างที่ทำงานต่างออกไป การหักล้างโดยการปรับกรอบ (reframing) กล่าวคือ นาคเสนไม่ได้เพียงบอกว่า “คุณผิด” หากแต่ทำให้เห็นว่า คำถามนั้นตั้งอยู่บนกรอบที่ทำให้ปัญหาเป็นปม และเมื่อเปลี่ยนกรอบ ปมก็คลาย ในเชิงทฤษฎี Walton ชี้ว่าการโต้แย้งจำนวนมากในชีวิตจริงไม่อาจตัดสินด้วยตรรกะเชิงรูปแบบอย่างเดียว เพราะมันขึ้นกับประเภทบทสนทนา เป้าหมาย และกรอบแนวคิด (scheme) ของการให้เหตุผล (Walton, 1998) การปรับกรอบจึงเป็นยุทธวิธีสำคัญที่เปลี่ยนประเภทของปัญหาแทนการสู้กันในรอบเดิม ตัวอย่างคลาสสิกในมิลินทปัญหาคือการใช้อุปมา (เช่น อุปมารถ) เพื่อเปลี่ยนความเข้าใจเรื่อง “ตัวตน” จากสิ่งถาวรไปสู่สิ่งที่เป็นเพียงชื่อเรียกภายใต้การประกอบกันของส่วนต่าง ๆ การเปลี่ยนกรอบนี้ไม่ได้ทำให้ผู้ถามแพ้ หากทำให้ผู้ถามเห็นว่ากรอบเดิมกำลังสร้างปัญหาเทียม (pseudo-problem) หากพิจารณาในระดับญาณวิทยาของอุปมา งานของ Gentner เสนอว่าอุปมาทำงานผ่านการจับคู่ความสัมพันธ์เชิงโครงสร้าง (structure-mapping) มากกว่าการเทียบคุณลักษณะผิวเผิน (Gentner, 1983) ขณะที่ Holyoak และ Thagard อธิบายว่าอุปมาเกี่ยวข้องกับการสร้างความสอดคล้องเชิงอธิบาย (explanatory coherence) ระหว่างโดเมน

(Holyoak & Thagard, 1995) เมื่อนำมิลินทปัญหามาอ่านในกรอบนี้ จะเห็นว่าอุปมาของนาคเสนมิได้ปิดบทสนทนาด้วย “ข้อสรุปเด็ดขาด” แต่สร้างความสอดคล้องแบบใหม่ที่ทำให้คำถามเดิมไม่จำเป็นต้องถามในรูปเดิมอีกต่อไป นี่คือการปรับกรอบในระดับโครงสร้างการคิด อีกนัยหนึ่ง การหักล้างแบบพุทธไม่ใช่การทำลายคู่สนทนา แต่เป็นการทำให้รอบคอบอ่อนตัวเพื่อให้ความเข้าใจเคลื่อนที่ได้ การปรับกรอบจึงสัมพันธ์โดยตรงกับกติกาเรียบข้อ 3.2.2 และ 3.2.3 ไม่ทำลายศักดิ์ศรีผู้ถาม และไม่เร่งปิดคำถาม เพราะการปรับกรอบที่ดีมักทำให้เกิดคำถามใหม่ที่ลุ่มลึกกว่าเดิม หากกล่าวอย่างย่อ การหักล้างมุ่งเอาชนะข้อเสนอ แต่การปรับกรอบมุ่งคลี่คลายเงื่อนไขที่ทำให้ข้อเสนอแข็งตัว และนี่คือหัวใจของตรรกะวิภาษเชิงพุทธในฐานะตรรกะวิภาษที่ไม่มุ่งชัยชนะ

3.4 Buddhist Dialectical Logic: แบบจำลองเชิงทฤษฎี

เพื่อให้ข้อเสนอบทความยืนได้ในเวทีสากล จำเป็นต้องสรุปตรรกะวิภาษเชิงพุทธเป็นแบบจำลองที่ชัดเจนแบบจำลองที่ไม่ใช่การทำให้พุทธศาสนากลายเป็นตรรกะตะวันตกอีกแบบหนึ่ง หากเป็นการอธิบายกลไกการให้เหตุผล ที่ตัวบทแสดงอยู่แล้ว โดยใช้ภาษาทฤษฎีที่ตรวจสอบได้

3.4.1 โครงแบบจำลอง (Conceptual Model)

บทความนี้เสนอว่า Buddhist Dialectical Logic (BDL) ในมิลินทปัญหาทำงานเป็นวงจร (Cycle) 6 ขั้นตอนดังนี้ 1) Problem-framing (การวางกรอบปัญหาโดยผู้ถาม) ผู้ถามเสนอปัญหาภายใต้กรอบสามัญสำนึกหรือเมตาฟิสิกส์ที่คุ้นเคย (เช่น ตัวตนถาวร ผู้กระทำ-ผู้รับผล) กรอบนี้มักแฝงสมมติฐานที่ยังไม่ถูกทำให้ชัด 2) Assumption Surfacing (ทำให้สมมติฐานแฝงปรากฏ) นาคเสนใช้คำถามย้อนกลับ การจำแนกส่วนประกอบ หรือการทดสอบความหมาย เพื่อทำให้สมมติฐานในคำถาม “ปรากฏแก่ตนเอง” (self-disclosed) ขั้นนี้สำคัญ เพราะเป็นการเคลื่อนจากการถกเถียงที่ผิวไปสู่การเห็นฐานคิด 3) Analogical Pivot (จุดหมุนด้วยอุปมา/ตัวอย่างโครงสร้าง) นาคเสนเสนออุปมาเพื่อสร้าง “จุดหมุน” ให้รอบคิดเคลื่อน อุปมาทำหน้าที่เป็นเครื่องมือ structure-mapping ตามที่ทฤษฎีอุปมาอธิบาย (Gentner, 1983) และสร้าง explanatory coherence แบบใหม่ (Holyoak & Thagard, 1995) 4) Reframing (การปรับกรอบปัญหา) เมื่อจุดหมุนเกิดขึ้น ปัญหาเดิมถูกจัดวางใหม่ คำถามเดิมอาจไม่จำเป็นต้องถามในรูปเดิมอีกต่อไป นี่คือการหักล้างแบบพุทธ ไม่ทำลาย “คน” และไม่ทำลาย “การถาม” แต่ทำลายความแข็งของกรอบเดิม 5) Two-level validation (ตรวจสอบผ่านสองระดับความจริง/สองระดับภาษา) ข้อสรุปที่ได้ถูกวางในระดับสมมติและระดับวิเคราะห์ เพื่อไม่ให้ข้อสรุปแข็งตัวเป็นทฤษฎีใหม่ ขั้นนี้สัมพันธ์กับกรอบสองระดับช่วยป้องกันการยึดข้อสรุปเป็นสารัตถะ (Garfield, 2002; Williams, 2009) 6) Transformative Uptake (การรับเอาที่เปลี่ยนท่าที่ภายใน) ผลของการสนทนาไม่ใช่เพียง “ได้คำตอบ” แต่คือการเปลี่ยนท่าที่ต่อปัญหา การยึดมั่นลดลง ความพร้อมทบทวนเพิ่มขึ้น สอดคล้องกับแนวคิดที่ว่าเหตุผลทำงานดีที่สุดในฐานะกิจกรรมปฏิสัมพันธ์ที่ทำให้ผู้คนปรับความคิดร่วมกัน (Mercier & Sperber, 2017) และสอดคล้องกับมิติของความสมเหตุสมผลของการสื่อสาร (communicative rationality) ที่เน้นความเข้าใจมากกว่ากลยุทธ์ (Habermas, 1984)

3.4.2 เหตุใดแบบจำลองนี้จึงไม่ทำให้พุทธศาสนาเป็นของแปลก แต่ทำให้เป็นสากลอย่างมีเงื่อนไข

แบบจำลอง BDL ไม่ได้ทำให้พุทธศาสนาเป็นของแปลก (exoticize) ที่อยู่นอกทฤษฎีสากล ตรงกันข้าม กลับเสนอว่าพุทธศาสนาผ่านมิลินทปัญหาคือแหล่งผลิตรูปแบบเหตุผลที่สากลสามารถเรียนรู้ได้ แต่การทำให้เป็นสากล (universalize) นี้เป็นอย่างมีเงื่อนไข เพราะไม่ได้กล่าวว่า BDL ใช้แทนตรรกะทุกแบบได้ หากกล่าวว่า BDL เปิดมิติที่ทฤษฎีการโต้แย้งกระแสหลักมักมองข้าม ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุผลกับการไม่ทำให้คู่สนทนามลายเป็นผู้แพ้ และความสัมพันธ์ระหว่างข้อสรุปกับการไม่ยึดข้อสรุปเป็นตัวตน ในทางสังคมวิทยาศาสตร์ แบบจำลองนี้ยังมีนัยสำคัญว่า “ศาสนา” ไม่ใช่เพียงระบบความเชื่อหรือชุมชนพิธีกรรม แต่เป็น แหล่งผลิตระเบียบของเหตุผล (regimes of reasoning) ที่จัดวางกติกาของการพูด-ถาม-ตอบ และจัดวางคุณธรรมของผู้สนทนาไว้ในรูปแบบที่แตกต่างกัน (Asad, 1993; Alexander, 2011) เมื่อมองเช่นนี้ มิลินทปัญหาจึงเป็นหลักฐานเชิงทฤษฎีว่าศาสนาสามารถเสนอสถาปัตยกรรมของเหตุผลที่มีได้มีชัยชนะเป็นศูนย์กลาง

BUDDHIST DIALECTICAL LOGIC IN THE MILINDAPAÑHA

A NON-ADVERSARIAL MODEL OF REASONING

HOW DOES NĀGASENA ARGUE?

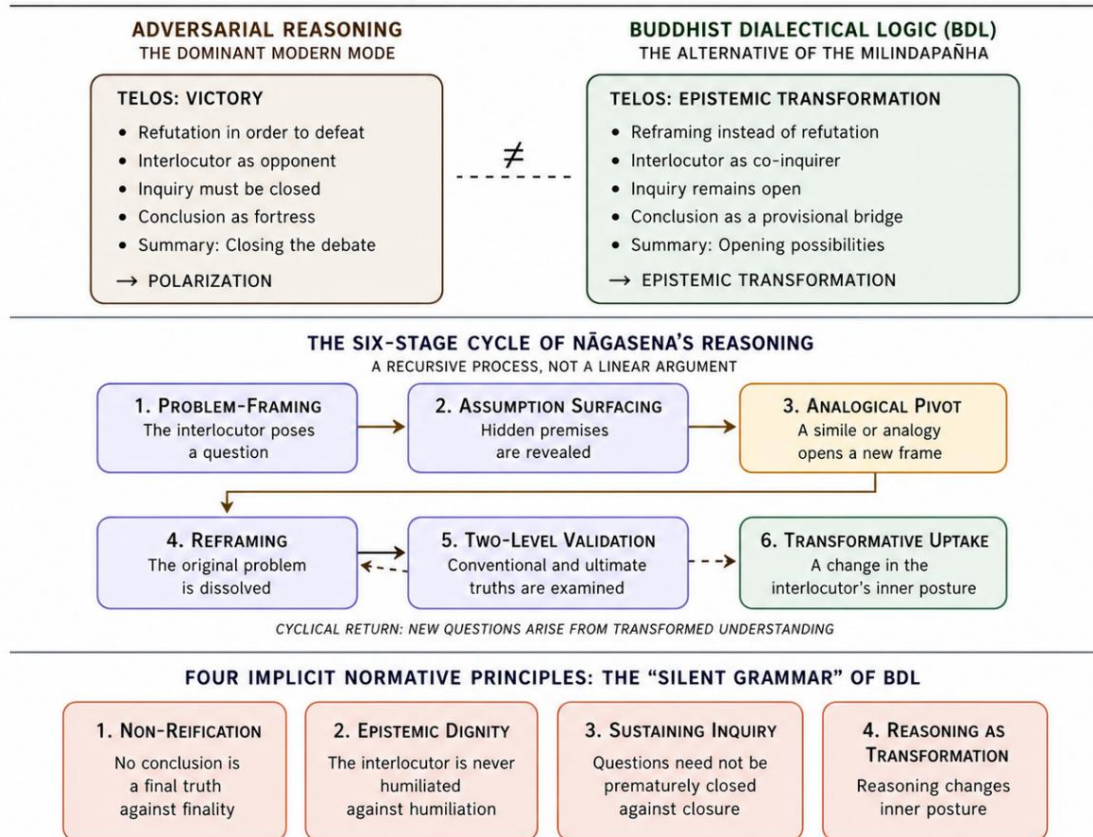

Figure 1 Buddhist Dialectical Logic in the Milindapañha

(Source: Peuchthonglang, 2026)

Figure 1 นำเสนอการสังเคราะห์เชิงมโนทัศน์ของตรรกะวิภาษเชิงพุทธ (Buddhist Dialectical Logic: BDL) ที่สกัดขึ้นจากมิลินทปัญหา โดยเน้นลักษณะเฉพาะของตรรกะนี้ในฐานะแบบจำลองการให้เหตุผลที่ไม่มุ่งเอาชนะและนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางปัญญา ต่างจากการให้เหตุผลเชิงปะทะซึ่งมุ่งชัยชนะผ่านการหักล้างและการปิดฉากการถกเถียง BDL มุ่งสร้างการเปลี่ยนแปลงทางญาณวิทยาผ่านการแสวงหาความเข้าใจร่วมกัน การปรับกรอบ และความเข้าใจที่ยังเปิดให้ทบทวนได้ ส่วนบนของภาพเปรียบเทียบสองแนวทางนี้ โดยแสดงให้เห็นว่าการให้เหตุผลเชิงปะทะมีแนวโน้มนำไปสู่ความแตกแยกชั่วคราวข้าม ขณะที่ BDL ส่งเสริมความเปิดกว้าง การแสวงหาความร่วมมือ และการคลายความยึดติดกับกรอบคิดที่ตายตัว

ส่วนกลางของภาพ แสดงกระบวนการให้เหตุผลหกขั้นตอนที่หมุนเวียนเป็นวัฏจักรของพระนาคเสน ได้แก่ 1) การวางกรอบปัญหา ซึ่งตั้งคำถามภายใต้สมมติฐานตามขอบ 2) การเผยสมมติฐานแฝง ซึ่งเปิดโปงข้อสันนิษฐานที่ซ่อนอยู่ 3) จุดหมุนเชิงอุปมา ซึ่งอุปมาและการเปรียบเทียบสร้างการเคลื่อนตัวทางความคิด 4) การปรับกรอบ ซึ่งจัดวางปัญหาเดิมใหม่ภายใต้กรอบการตีความที่ต่างออกไป 5) การตรวจสอบผ่านสองระดับ ซึ่งพิจารณาข้อสรุปทั้งในระดับสมมติและระดับปรมาัตถ์ และ 6) การรับเอาที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลง ซึ่งความเข้าใจส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนท่าทีภายในมากกว่าเพียงชัยชนะในการโต้แย้ง ลูกศรวนกลับในแผนภาพชี้ให้เห็นธรรมชาติที่หมุนเวียนและดำเนินต่อเนื่องของการไต่ถามในตรรกะวิภาษเชิงพุทธ

ส่วนล่างของภาพ ระบุบรรทัดฐานโดยนัยสี่ประการที่รองรับ BDL ได้แก่ การไม่ทำให้ข้อสรุปแข็งตัวเป็นสัจตะ การรักษาศักดิ์ศรีทางปัญญา การดำรงคำถามไว้โดยไม่เร่งปิด และการให้เหตุผลในฐานะการเปลี่ยนแปลง บรรทัดฐานทั้งสี่นี้ร่วมกันชี้ให้เห็นว่าเหตุผลในมิลินทปัญหามีได้เป็นเพียงเทคนิคเชิงตรรกะ หากยังเป็นแนวปฏิบัติเชิงจริยธรรมและการศึกษาที่มุ่งบ่มเพาะความอ่อนน้อมถ่อมตน ความเปิดกว้าง และความเข้าใจที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้น

3.5 การคาดการณ์ข้อโต้แย้งและการตอบ (Anticipated Objections and Responses)

ผู้เขียนตระหนักว่าข้อเสนอเรื่อง BDL อาจเผชิญข้อโต้แย้งสำคัญอย่างน้อยสี่ประการ ซึ่งสมควรถูกพิจารณาอย่างเปิดเผย เพื่อให้แบบจำลองนี้ตั้งอยู่บนการคิดรวมนที่จริงจัง มิใช่การยืนยันตนเอง

ข้อโต้แย้งที่ 1 ข้อโต้แย้งเชิง Meta-narrative อาจมีผู้เห็นว่า เรื่องเล่าเบื้องหลังการพบกันระหว่างนาคเสนกับเมณเฑียร โดยเฉพาะตำนานว่าด้วยการที่คณะสงฆ์เตรียมพระนาคเสนเพื่อรับมือกับพระยามิลินท์ แสดงให้เห็นว่าการเผชิญหน้านี้มีลักษณะของการมุ่งชัยชนะอย่างชัดเจน ผู้เขียนยอมรับว่าระดับเรื่องเล่านี้มีจุดมุ่งหมายของชัยชนะแฝงอยู่จริง แต่เสนอว่ากรณีวิเคราะห์ในบทความนี้ทำงานในระนาบที่ต่างออกไป ระนาบของปฏิบัติการเชิงสนทนาที่ปรากฏในวัชบท การที่บทสนทนาในวัชบทเองดำเนินไปโดยไม่ทำให้เมณเฑียรเป็น “ผู้แพ้” และยังคงตั้งคำถามต่อได้ตลอดเล่ม คือหลักฐานที่แสดงว่า แม้ในกรณีที่ชุมชนศาสนามีเป้าหมายของการพิสูจน์ความเหนือกว่า โครงสร้างของบทสนทนาที่ผลิตขึ้นยังสามารถเป็น Non-adversarial ในเชิงรูปแบบได้ ความตึงเครียดระหว่างสองระดับนี้เป็นประเด็นทางสังคมวิทยาศาสนาที่น่าสนใจ และผู้เขียนจะกลับมาที่ประเด็นนี้ในงานต่อ ยอด

ข้อโต้แย้งที่ 2 ข้อโต้แย้งเชิงหลักฐานในคัมภีร์อื่น อาจมีผู้ชี้ว่าพระไตรปิฎกมีตัวอย่างของการที่พระพุทธเจ้าทรงโต้แย้งเพื่อหักล้างฝ่ายตรงข้ามอย่างชัดเจน เช่น ในอุบาลีโอวาทสูตร อัมพวรรสูตร และอัสนัยสูตร เป็นต้น ซึ่งดูเหมือนจะขัดกับข้อเสนอว่า พุทธศาสนาเสนอการให้เหตุผลที่ไม่มุ่งชัยชนะ (non-adversarial reasoning) ผู้เขียนยอมรับว่าข้อสังเกตนี้ถูกต้อง และต้องการเน้นชัดว่า บทความนี้ไม่ได้อ้างว่า BDL คือ รูปแบบเดียวของเหตุผลในพุทธศาสนา หากอ้างว่า มิลินทปัญหาแสดงรูปแบบหนึ่งของเหตุผลในพุทธอย่างเป็นระบบ รูปแบบที่มีจุดมุ่งหมายไม่ใช่ชัยชนะ พุทธศาสนาในฐานะประเพณีที่กว้างใหญ่ ผลิตรูปแบบเหตุผลที่หลากหลาย (plural regimes of reasoning) ตามบริบทและจุดมุ่งหมายของแต่ละวัชบท การยอมรับความหลากหลายนี้ คือ สิ่งที่ทำให้บทความนี้แตกต่างจากการ Exoticize พุทธศาสนาว่าเป็น “ศาสนาที่ไม่โต้เถียง”

ข้อโต้แย้งที่ 3 ข้อโต้แย้งเชิงเปรียบเทียบ อาจมีผู้ชี้ว่า รูปแบบเหตุผลที่ไม่มุ่งชัยชนะปรากฏในประเพณีอื่นด้วย Socratic elenchus ที่นำไปสู่ Aporia สุนทรียะสนทนาในงานของ David Bohm แม้กระทั่งบทสนทนายาระหว่างอรุณกับกฤษณะในภควัทคีตา แล้วเหตุใดจึงต้องเรียกว่า “Buddhist” Dialectical Logic ผู้เขียนเห็นว่าข้อโต้แย้งนี้สำคัญและต้องตอบอย่างถ่อมตัว BDL มิได้อ้างเอกลักษณ์ของพุทธศาสนา แต่อ้างว่ามีมิลินทปัญหาแสดงการจัดวางเฉพาะที่ผนวกกรอบสองระดับ (two-truths framework) เข้ากับการให้เหตุผลเชิงสนทนา และจัดวางการเปลี่ยนแปลงความเข้าใจอย่างลึกซึ้ง (transformative uptake) เป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของกระบวนการ ลักษณะการประกอบกันเช่นนี้ไม่ได้ปรากฏในรูปแบบเดียวกันในประเพณีอื่น แม้องค์ประกอบบางส่วนจะคล้ายกัน การเรียกชื่อว่า “Buddhist” จึงมิใช่การอ้างสิทธิ์ความเป็นต้นฉบับ หากเป็นการระบุที่มาของแบบจำลอง และเชิญชวนให้นักวิชาการในประเพณีอื่นเสนอแบบจำลองการเปรียบเทียบของตน เพื่อให้สาขาการให้เหตุผลเชิงเปรียบเทียบ (comparative reasoning) เติบโตขึ้น (Ganeri, 2001; Bohm, 1996)

ข้อโต้แย้งที่ 4 ข้อโต้แย้งเชิง Circularity อาจมีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า การที่ผู้เขียนเลือกวัชบทและกรอบทฤษฎีในลักษณะเฉพาะ ทำให้ผลสรุปออกมาตามที่ต้องการตั้งแต่ต้น กล่าวคือ ถ้าเลือกอ่านตอนที่นาคเสนใช้อุปมา ก็จะได้เห็นแค่ Reframing ถ้าใช้กรอบที่เน้น Dialogue logic ก็จะมองข้ามมิติของ Refutation ผู้เขียนเห็นว่าข้อโต้แย้งนี้ถูกต้องในบางส่วน กรอบทฤษฎีไม่เป็นกลางอย่างสมบูรณ์ อย่างไรก็ตาม การเลือกตอนที่ศึกษาในบทความนี้ตั้งอยู่บน Criterion ที่ Falsifiable คือ ตอนที่ปรากฏ Recurrent ในฉบับ Pali Text Society และในการศึกษาลาสิกของ Rhys Davids (1890, 1963) ในฐานะตัวอย่างการให้เหตุผลของพระนาคเสน หากพบว่ามีตอนที่นาคเสนใช้การหักล้างเชิงปะทะอย่างชัดเจน (ซึ่งจะบ่อนทำลายข้อเสนอของบทความ) ผลของการวิจัยจะต้องถูกปรับ การที่ตอนเหล่านั้นไม่ปรากฏในตอนหลักที่ศึกษา คือ หลักฐาน มิใช่สัจนิรันดร์ (tautology)

สรุปและอภิปรายผลการศึกษา (Conclusion and Discussion)

หลังจากเดินทางผ่านการอธิบายมาห้าหัวข้อของวัชบท อุปมารถ เปลวตะเกียง เมล็ดมะม่วง เปลือกในทะเล และคำถามว่าด้วยที่ตั้งของนิพพาน ผู้เขียนขอกลับไปหาคำถามตั้งต้นที่ว่า นาคเสนโต้แย้งอย่างไร คำตอบที่ได้อาจไม่ใช่เทคนิคข้อใดข้อหนึ่ง หากคือการค้นพบว่า การโต้แย้งในคัมภีร์นี้ทำงานในระนาบที่วัฒนธรรมการถกเถียงสมัยใหม่ยังไม่ค่อยเหลียวมองระนาบที่การเปลี่ยนความคิดไม่ได้หมายถึงการสูญเสียสถานะ และคำถามไม่จำเป็นต้องถูกปิดด้วยคำตอบ นี้มิใช่เพียงมารยาทของการสนทนา หากเป็นสถาปัตยกรรมของเหตุผลอีกแบบหนึ่งที่มีโครงสร้าง กติกา และจุดมุ่งหมายเฉพาะตัว

1. สรุปข้อค้นพบหลัก

ข้อค้นพบหลักประการแรก คือ นาคเสนใช้ตรรกะวิภาษแบบไม่มุ่งชัยชนะ (non-adversarial reasoning) โดยทำให้การสนทนาเป็น “กระบวนการแปรสภาพความเข้าใจ” มากกว่าพื้นที่พิพาทกันว่าใครถูกใครผิด กล่าวอย่างเป็นระบบ บทสนทนาในมิลินทปัญหาคือการเคลื่อนผ่านลำดับการทำให้สมมติฐานแผ่ปรากฏ การใช้คำถามเพื่อคลายกรอบคิด และการใช้อุปมาเป็นจุดหมุนทางญาณวิทยาเพื่อให้ความเข้าใจเคลื่อนไปสู่กรอบใหม่ กระบวนการนี้มิได้มุ่งปิดเกมด้วยการทำลายคู่สนทนา หากมุ่งย้ายคำถามไปสู่ระดับที่ไม่ติดขัดมากขึ้น (Walton, 1998; Walton & Krabbe, 1995) ข้อค้นพบประการที่สอง คือ รูปแบบเหตุผลนี้ มิใช่เพียงความสุภาพหรือเมตตาธรรม แต่เป็นรูปแบบเหตุผลที่มี โครงสร้างและกติกา กำกับอย่างชัดเจน แม้กติกานั้นจะไม่ถูกประกาศอย่างเป็นทางการในตัวบท บทความสังเคราะห์กติกาเจียบของพุทธวิภาษ 4 ประการ ได้แก่ 1) ไม่ทำให้ข้อสรุปเชิงตัวเป็นตัวตนหรือความจริงสุดท้าย 2) รักษาศักดิ์ศรีทางปัญญาของคู่สนทนา 3) ไม่เร่งปิดคำถามเพื่อชัยชนะ และ 4) เชื่อมเหตุผลกับการเปลี่ยนแปลงภายใน (Fricker, 2007; Habermas, 1990; Brandom, 1994) เมื่ออ่านด้วยเลนส์ทฤษฎีการโต้แย้งร่วมสมัย จะเห็นได้ว่า มิลินทปัญหามิได้เน้น “refutation” ในความหมายการหักล้างเพื่อพิชิต หากเน้นการปรับกรอบ คือการเปลี่ยนกรอบปัญหาให้คลายปม การหักล้างที่ทำงานผ่านการย้ายระดับความเข้าใจ มากกว่าการทำให้ฝ่ายหนึ่งหมดทางไปต่อ (Walton, 1998; Toulmin, 2003) ข้อค้นพบประการที่สาม คือ ตรรกะวิภาษเชิงพุทธดังกล่าวสามารถถูกทำให้เป็นแบบจำลองเชิงทฤษฎี (conceptual model) ที่อธิบายต่อได้ในเวทีสากล โดยไม่ลดทอนตัวบทให้เป็นเพียงของแปลกจากตะวันออก แบบจำลองนี้อธิบายการทำงานเป็นลำดับ ตั้งแต่การวางกรอบปัญหา การเผยแพร่สมมติฐาน การหมุนกรอบด้วยอุปมา การปรับกรอบ การยืนยันผ่านการแยกระดับความจริง/การใช้งาน และการรับเอาที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนท่าทีต่อปัญหาในเชิงภายใน ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดที่ว่าด้วยเหตุผลในฐานะการปฏิบัติร่วม (Mercier & Sperber, 2017) และสอดคล้องกับความเข้าใจเรื่องความจริงสองระดับที่ช่วยป้องกันการทำให้ข้อสรุปเชิงตัวเป็นทฤษฎีใหม่ (Garfield, 2002; Williams, 2009)

2. คุญูปการต่อสังคมวิทยาศาสตร์

ส่วนสนับสนุนต่อสังคมวิทยาศาสตร์ของบทความนี้อยู่ที่การขยับมุมมองจากศาสนาในฐานะระบบความเชื่อ ไปสู่ศาสนาในฐานะผู้ผลิตรูปแบบเหตุผล กล่าวคือ ศาสนาไม่เพียงบอกว่าอะไรควรเชื่อ แต่ยังจัดวางว่า เราควรถกเถียงอย่างไร ควรถามอย่างไร ควรยอมรับหรือสงวนท่าทีอย่างไร ทั้งหมดนี้เป็นโครงสร้างเชิงบรรทัดฐานของชีวิตทางสังคม (Asad, 1993; Alexander, 2011) เมื่อมองเช่นนี้ มิลินทปัญหาก็เป็นตัวอย่างเด่นของการที่ตัวบทศาสนาทำหน้าที่เป็น “สถาบันทางญาณวิทยา” (epistemic institution) ที่ฝึกฝนรูปแบบการสนทนาให้สอดคล้องกับเป้าหมายบางประการ เช่น การคลายทิฐิและการลดอวิชชา มากกว่าการชนะในที่สาธารณะ บทความนี้ช่วยขยายความเข้าใจสังคมวิทยาศาสตร์เกี่ยวกับเหตุผลว่า เหตุผลไม่ได้เป็นทรัพยากรที่เป็นกลาง หากเป็นการปฏิบัติที่ถูกทำให้ชอบธรรมผ่านอำนาจ วัฒนธรรม และอุปนิสัย (habitus) ของชุมชน (Bourdieu, 1977) ในโลกสมัยใหม่ เหตุผลมักถูกทำให้รับใช้การแข่งขัน ตัวบทอย่างมิลินทปัญหาก็ชี้ให้เห็นว่า มีระเบียบของเหตุผลอีกแบบหนึ่งที่ทำให้การเปลี่ยนความคิด ไม่เท่ากับการสูญเสียสถานะ และทำให้การตั้งคำถามไม่เท่ากับการทำลายอัตลักษณ์ของอีกฝ่าย การรักษาศักดิ์ศรีทางปัญญาของคู่สนทนา (epistemic dignity) ที่ฝังอยู่ในพุทธวิภาษยังเป็นจุดเชื่อมต่อสำคัญกับการอภิปรายร่วมสมัยเรื่องความยุติธรรมเชิงญาณวิทยา และการจัดลำดับความน่าเชื่อถือของผู้พูดในพื้นที่สาธารณะ (Fricker, 2007) กล่าวอย่างย่อ บทความนี้เสนอว่า ศาสนาสามารถถูกศึกษาว่าเป็นโรงงานผลิตรูปแบบเหตุผล (producer of forms of reasoning) ได้ และการศึกษาในรูปแบบเหตุผลดังกล่าวเป็นการเพิ่มมิติใหม่ให้สังคมวิทยาศาสตร์ที่มักเน้นความเชื่อ พิธีกรรม หรือสถาบัน แต่ยังไม่ให้ความสำคัญเท่าที่ควรกับสถาบันที่ยกรกฎของการให้เหตุผลที่ศาสนาส่งเสริม

3. ข้อเสนอเชิงทฤษฎี

ข้อเสนอเชิงทฤษฎีของบทความนี้ไม่ใช่การประกาศว่าพุทธศาสนา “ดีกว่า” รูปแบบเหตุผลอื่น และไม่ใช้การกล่าวว่าพุทธศาสนาไม่เคยมีการโต้แย้งเชิงปะทะ (ดังที่ผู้เขียนได้อภิปรายไว้ในส่วน 3.5 มีหลักฐานชัดเจนในอุบาลีโอวาทสูตร และตัวบทอื่น) ข้อเสนออยู่ในระนาบที่ถ่อมตัวกว่าและคมกว่านั้น ในบรรดาคัมภีร์พุทธหลายเล่ม มิลินทปัญหาคือการจัดวางการให้เหตุผลในลักษณะเฉพาะ ที่ไม่ได้ตั้งอยู่บนสมมติฐานของชัยชนะเป็นอันดับแรก เมื่อนำลักษณะนั้นมาจัดระบบอย่างเป็นทฤษฎี มันกลายเป็น

ตรรกะวิภาษเชิงพุทธมิใช่เอกลักษณ์ของพุทธ หากเป็นทรัพยากรทางความคิดที่พุทธศาสนาเสนอ และโลกวิชาการระหว่างประเทศสามารถสนทนาคือได้โดยไม่ต้องทำให้พุทธศาสนากลายเป็นของแปลกที่อยู่นอกเหตุผลสากล จุดแข็งเชิงทฤษฎีของ BDL อยู่ที่การทำให้จุดมุ่งหมายของเหตุผลเปลี่ยนไป จากการพิชิตข้อเสนอมองอีกฝ่าย ไปสู่การคลี่คลายเงื่อนไขที่ทำให้กรอบคิดแข็งตัว และจากการแสวงหาข้อสรุปสุดท้าย ไปสู่การรักษาพื้นที่ของการโต้เถียงอย่างมีบรรทัดฐาน (Habermas, 1984, 1990) สำหรับการสร้างทฤษฎีสหสาขา BDL สามารถเป็นสะพานระหว่างทฤษฎีการโต้แย้งกับสังคมวิทยาศาสนาได้ เพราะมันยืนยันว่าโครงสร้างของเหตุผลไม่ใช่เพียงเรื่องตรรกะ หากเป็นเรื่องจริยธรรมของการสนทนา และสถาบันของความรู้ในชุมชน (Asad, 1993; Alexander, 2011)

4. ข้อจำกัดและงานวิจัยในอนาคต

แม้บทความนี้เสนอแบบจำลองเชิงทฤษฎีที่ชัดเจน แต่ก็มีข้อจำกัดสำคัญสามประการ *ประการแรก* การวิเคราะห์มุ่งที่ตอนหลักในมิลินทปัญหาและอ่านตัวบทในฐานะบทสนทนาตามมาตรฐาน จึงยังไม่ได้ลงลึกเชิงประวัติศาสตร์ตัวบท (textual history) หรือความต่างของสายต้นฉบับอย่างละเอียด แม้ฐานบรรณานุกรมและการอ้างอิงตัวบทจะตรวจสอบได้ (Rhys Davids, 1890, 1963; Trenckner, 1880) แต่การต่อยอดเชิงคัมภีร์ศาสตร์อาจทำให้แบบจำลองมีความละเอียดขึ้น *ประการที่สอง* บทความนี้ตั้งใจหลีกเลี่ยงการอ้างอิงอิทธิพลกรีกแบบคาตเดา เพราะเป้าหมายคือ โครงสร้างเหตุผลไม่ใช่สายธารอิทธิพล อย่างไรก็ตาม งานอนาคตสามารถทำการศึกษาเปรียบเทียบแบบเข้มงวด โดยใช้เกณฑ์เชิงรูปแบบของบทสนทนาและกรอบแนวคิดของการโต้แย้ง เพื่อเทียบ BDL กับการพิสูจน์ข้อเท็จจริงแบบโสกราตีส (Socratic elenchus) การโต้แย้งทางวิชาการ (scholastic disputation) หรือประเพณีการโต้แย้งที่อื่น ๆ โดยไม่จำเป็นต้องสรุปเรื่องอิทธิพลทางประวัติศาสตร์โดยตรง (Walton & Krabbe, 1995; Toulmin, 2003) *ประการที่สาม* งานอนาคตควรเชื่อม BDL เข้ากับจริยศาสตร์การสนทนาสมัยใหม่ (modern discourse ethics) อย่างเป็นระบบ โดยเฉพาะการอภิปรายว่าบรรทัดฐานแบบใดทำให้เหตุผลเป็น Communicative มากกว่ายุทธศาสตร์และในโลกสมัยใหม่ที่มีความแตกแยกสูง รูปแบบเหตุผลแบบไม่มุ่งชัยชนะสามารถทำหน้าที่เป็นทรัพยากรเชิงบรรทัดฐานได้อย่างไร ไม่ใช่ในฐานะคำเทศนา แต่ในฐานะทฤษฎีที่อธิบายเงื่อนไขของการสนทนาที่ไม่ทำลายกัน (Habermas, 1990; Fricker, 2007) นอกจากนี้ การต่อยอดกับมุมมองเหตุผลเชิงวิวัฒนาการและการโต้แย้งในฐานะกิจกรรมสังคม (Mercier & Sperber, 2017) อาจช่วยทำให้เห็นว่า BDL ไม่ได้ขัดกับธรรมชาติทางสังคมของเหตุผล หากเสนอการจัดวางเกมของเหตุผลให้ไปสู่ความร่วมมือได้มากขึ้น

กิตติกรรมประกาศ (Acknowledgments)

บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่อง “9 ธรรม: รูปแบบการพัฒนาการท่องเที่ยวเพื่อการปฏิบัติธรรมในล้านนา” โดยได้รับทุนอุดหนุนงบประมาณด้านวิทยาศาสตร์ วิจัย และนวัตกรรม (ววน.) เพื่อสนับสนุนงานมูลฐาน (Fundamental Fund) ประจำปี 2564 ผู้วิจัยขอขอบคุณสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลล้านนา รวมถึงปราชญ์พระพุทธศาสนาที่รณาคัมภีร์มิลินทปัญหาไว้ให้ได้ศึกษา จนทำให้งานวิจัยเรื่องนี้สำเร็จด้วยดี ทั้งนี้ ผู้เขียนได้ใช้ Claude AI ของ Anthropic ในขั้นตอนการร่างบทความ เพื่อช่วยปรับโครงสร้าง ตรวจสอบแก่นสำนวนภาษาอังกฤษ และตรวจสอบความถูกต้องของรายการอ้างอิง สำหรับข้อเสนอเชิงมนทัศน์ ข้อโต้แย้งทางทฤษฎี การวิเคราะห์แหล่งข้อมูลปฐมภูมิ ตลอดจนถ้อยคำฉบับสมบูรณ์ล้วนเป็นผลงานของผู้เขียนเอง ผู้เขียนได้ตรวจสอบการอ้างอิงทั้งหมดแล้ว และขอรับผิดชอบโดยสมบูรณ์ต่อเนื้อหาของต้นฉบับบทความนี้

รายการเอกสารอ้างอิง (References)

- Alexander, J. C. (2011). *Performance and Power*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Asad, T. (1993). *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam*. Baltimore, MD, USA: Johns Hopkins University Press.

- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Nice, R. (Trans.). Cambridge, UK: Cambridge University Press. (Original work published 1972).
- Brandom, R. B. (1994). *Making It Explicit: Reasoning, Representing, and Discursive Commitment*. Cambridge, MA, USA: Harvard University Press.
- Chan, J., & Guilfoyle, L. (2023). Argumentation and Religious Education. In L. P. Barnes (Ed.), *Debates in religious education*. 2nd ed. (pp. 190–198). London, UK: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003406280-19>
- Fricker, M. (2007). *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Ganeri, J. (2001). *Philosophy in Classical India: The Proper Work of Reason*. London, UK: Routledge.
- Garfield, J. L. (2002). *Empty Words: Buddhist Philosophy and Cross-Cultural Interpretation*. New York, USA: Oxford University Press.
- Gentner, D. (1983). Structure-Mapping: A Theoretical Framework for Analogy. *Cognitive Science*, 7(2), 155–170. https://doi.org/10.1207/s15516709cog0702_3
- Gombrich, R. (2009). *What the Buddha Thought*. London, UK: Equinox.
- Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action, Volume 1: Reason and the Rationalization of Society*. McCarthy, T. (Trans.). Boston, MA, USA: Beacon Press.
- Habermas, J. (1990). *Moral Consciousness and Communicative Action*. Lenhardt, C. & Nicholsen, S. W. (Trans.). Cambridge, MA, USA: MIT Press.
- Holyoak, K. J., & Thagard, P. (1995). *Mental Leaps: Analogy in Creative Thought*. Cambridge, MA, USA: MIT Press.
- Kubica, O. (2014). Beyond Influence: A Reflection on the History of Research on the Milindapañha With a Comparison of the Text to the Kitab Al Khazari. *Eos*, 101, 187–206.
- Medina, J. (2013). *The Epistemology of Resistance: Gender and Racial Oppression, Epistemic Injustice, and Resistant Imaginations*. New York, USA: Oxford University Press.
- Mercier, H., & Sperber, D. (2017). *The Enigma of Reason*. Cambridge, MA, USA: Harvard University Press.
- Mouffe, C. (2005). *On the Political*. London, UK: Routledge.
- Peuchthonglang, P. (2026). Figure 1 *Buddhist Dialectical Logic in the Milindapañha*.
- Peuchthonglang, P., & Peuchthonglang, Y. (2026). Logic without losers: Buddhist dialectical reasoning and the transformation of understanding in the Milindapañha. *Journal of Buddhist Anthropology*, 11(2), 260–273.
- Rhys Davids, T. W. (Trans.). (1890). *The Questions of King Milinda* (Sacred Books of the East, Vols. 35–36). Oxford, UK: Clarendon Press.
- Rhys Davids, T. W. (Trans.). (1963). *The Questions of King Milinda* (2 Vols.). New York, USA: Dover Publications. (Original work published 1890–1894)
- Siderits, M. (2003). Personal identity and Buddhist philosophy: Empty persons. Aldershot, UK: Ashgate.
- Smith, C. (2003). *Moral, Believing Animals: Human Personhood and Culture*. New York, USA: Oxford University Press.
- Sunstein, C. R. (2009). *Republic.com 2.0*. Princeton, NJ, USA: Princeton University Press.
- Toulmin, S. (2003). *The Uses of Argument*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Trenckner, V. (Ed.). (1880). *The Milindapañho: Being Dialogues Between King Milinda and the Buddhist Sage NāGasena (PāLi Text)*. London, UK: Williams & Norgate.
- van Eemeren, F. H., & Grootendorst, R. (2004). *A Systematic Theory of Argumentation: The Pragma-Dialectical Approach*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- von Hinüber, O. (1987). The Oldest Dated Manuscript of the Milindapañha. *Journal of the Pali Text Society*, 11, 112–118.
- Walton, D. (1998). *The New Dialectic: Conversational Contexts of Argument*. Toronto, Canada: University of Toronto Press.

How Does Nāgasena Argue? Buddhist Dialectical Logic in the Milindapañha, E6218 (1-19)

- Walton, D. (2007). *Media Argumentation: Dialectic, Persuasion, and Rhetoric*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Walton, D., & Krabbe, E. C. W. (1995). *Commitment in Dialogue: Basic Concepts of Interpersonal Reasoning*. Albany, NY, USA: State University of New York Press.
- Williams, P. (2009). *Mahayana Buddhism: The Doctrinal Foundations*. 2nd ed. London, UK: Routledge.